

Где се налазила стара манастирска трпезарија у Пећкој патријаршији?

РАНКО ФИНДРИК

У току 1965. и 1966. године извршена су већа истраживања у дворишту манастира Пећке патријаршије. Копано је на више места, а до значајнијих открића се дошло у средњем делу дворишта, јужно од цркве, где су откривени зидови две грађевине.¹

Лево од прилазног пута од капије према цркви, а јужно од јаза, откопани су остаци зидова приземља неког већег здања. Према зидању, обради лица зидова, начину на који је саграђено огњиште и обрађени довратници на вратима, видело се да је посреди један од манастирских конака и да припада новијем времену.

Остаци друге, веће, боље и репрезентативније саграђене, и знатно старије грађевине, рекло би се чак палате, налазили су се на супротној страни прилаза. У први мах смо претпоставили да смо наишли на стару манастирску трпезарију. Касније, приликом анализе остатака зидова, просторног и архитектонског склопа и упоређивања са већ познатим и истраженим манастирским трпезаријама, ово убеђење је поколебано. Данас смо, после толико времена, скоро склони да поверујемо да је у питању једна од патријаршијских палата, каквих је у манастирској целини морало бити више.

Ипак, питање је остало отворено, јер чињенице готово подједнако говоре у прилог и једној и другој претпоставци. Покушаћемо, због тога, да се у овоме раду, приближимо одговору на питање да ли су откривени зидови остаци старе манастирске трпезарије или неке од патријаршијских палата. А уколико је реч о палати, где се, онда, налазила трпезарија. Јер, трпезарија је, посве сигурно, морала бити саграђена убрзо по оснивању манастира.

Грађевина за коју смо претпоставили да је стара манастирска трпезарија налази се југозападно од цркве, на десној обали јаза који тече према истоку. Од цркве је удаљена нешто више од 20 m. Првобитно је то био једноделни простор, али је касније са два попречна зида подељен на три дела. На северном зиду, скоро на средини његове дужине, налазе се добро очувани остаци врата, а на свим зидовима, изузев северног, са спољне стране ојачања — пиластри. Уза западни зид, на јужном углу је сасвим мали, добро озидан додатак (унутрашњих димензија 100x110 cm), најпре доњи део нужничке јаме, а на северном зиду, са спољне стране, готово уза сам западни довратник, једно масивно ојачање, по свој прилици остатак степенишног подеста. Сачувани су остаци још двоја врата: једних

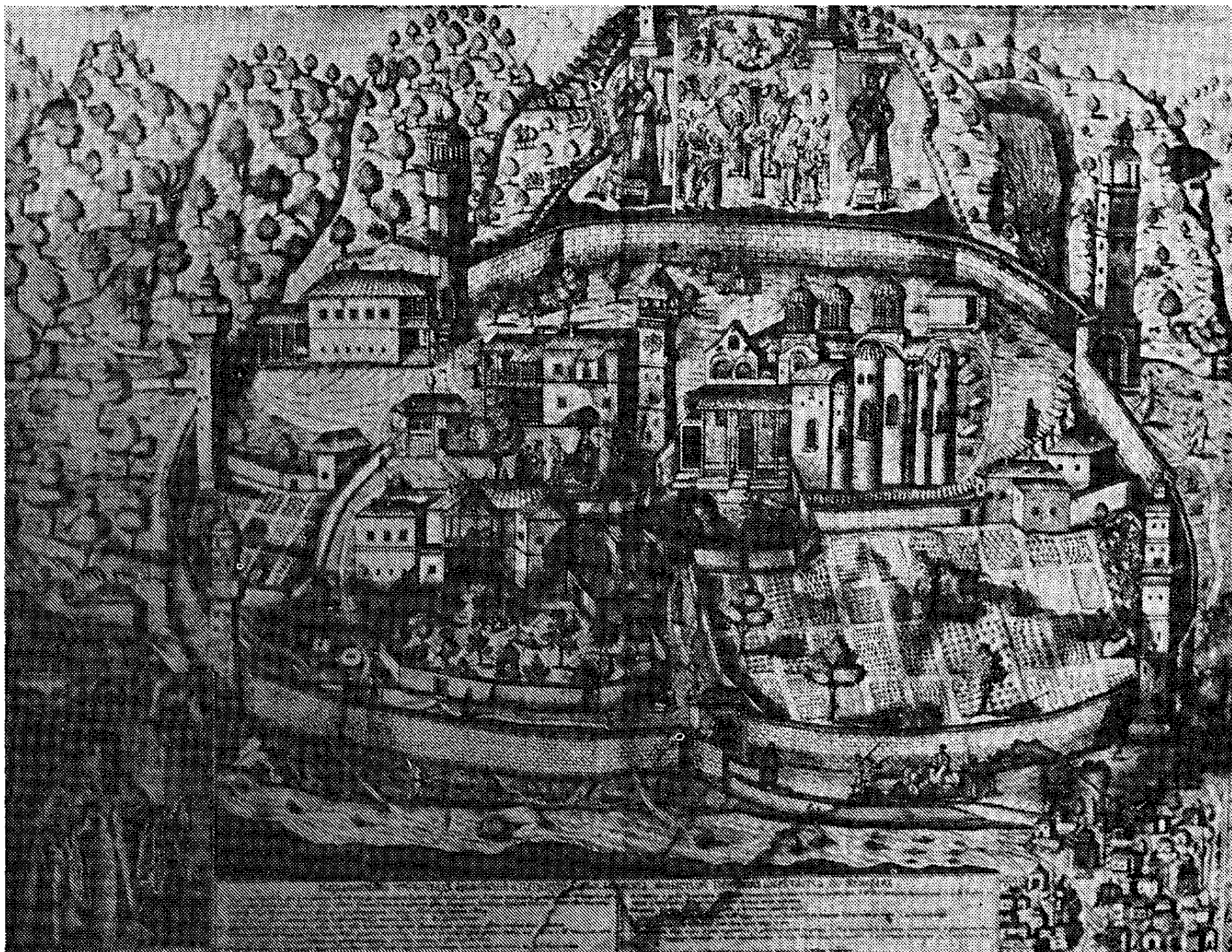
мањих на источном и других, ширих, на северном зиду, уза сам западни угао. Види се да су ова врата накнадно пробијена и да нису из времена зидања грађевине.

У средини грађевине откопана је добро и чврсто озидана коцка (величине 100x100x120 cm), на чијој се горњој површини у малтеру јасно видео отисак већег камена четвртасте основе, највероватније стопе неког стуба. Према томе како је коцка озидана, види се да је саграђена истовремено с обимним зидовима грађевине.

Земљиште је до ископавања било сасвим равно, без пада, и скоро на истој висини као и плочник око цркве. Зидови су се у часу откривања налазили на дубини од 30—35, а понегде и до 50 cm испод тла. Ископавања су показала да се данашњи ниво тла налази на вишој коти од некадашњег, али и да слој културног наноса, који се током времена образовао, није свугде исте висине. Земљиште је првобитно било у благом паду од запада према истоку — дуж јужног, и од севера према југу дуж источног зида. Ипак, по свему судећи, ни ово није првобитни ниво терена, већ само ниво у доба подизања откопане грађевине. Пре тога се на овоме месту налазила шљунковита, а делом и песковита ледина, повремено плављена бујицама Бистрице.

Темељи су зидани нешто крупнијим речним облацима. Први ред је постављен у суво, непосредно на шљунак, затим изравнан мањим комадима камена и заливен малтером. Како ниво здравце није био посвуда исти, темељ је местимично дубље, а местимично плиће укопан, тако да је свугде постављен на здраву

¹ План уређења манастира Пећке патријаршије урађен је 1963. године, чиме се покушало средити у много чему несређено стање у манастиру и његовој ближој околини. Поред мера којима је утврђен однос споменика и околине и заузет став према новим градњама, предвиђено је да се уз манастирско двориште испита и ближа околина и да се остаци грађевина, за које се већ одраније знало да постоје, укључе у манастирску целину. О исходима истраживања више: Р. Финдрик, *Истраживачки и конзерваторски радови на манастирском комплексу Пећке патријаршије 1964, 1965. и 1966. године*, Старине Косова VI—VII (Приштина 1972—1973) 175; Isti, *О projektu za uređenje manastirskog kompleksa Pečke patrijaršije — istraživanja, ideje, radovi*, Zbornik zaštite spomenika kulture XXIV (Beograd 1974) 43; Isti, *Утврђења манастира Пећке патријаршије*, Зборник посветен на Бошко Бабик, Прилеп 1986, 231.

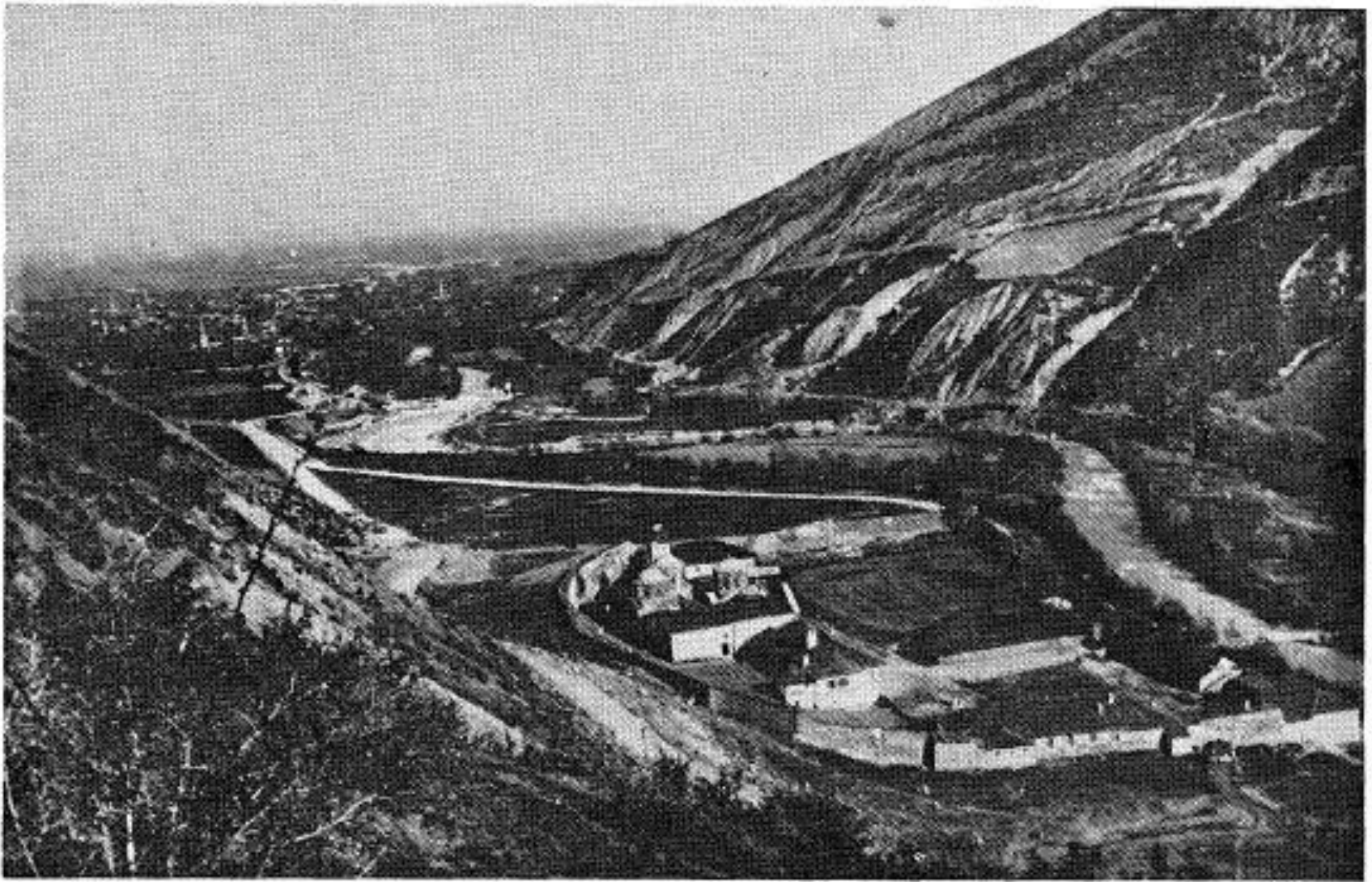
Сл. 1. „Град простран и велики, а на равном месту међу превисоким горама различитих дрвета, и град који се протеже до врха горе овоћен дрвећем по брдима, и около града коштани, ораси, крушке, јабуке и друго плодносно дрвеће и предивни виногради који изванредно вино рађају, затим река Бистрица посред града из горе тече, а у њој рибе различитих врста, а најизванредније пастрмке и јегуље.

Унутар града Саборна црква која слави вознесење нашег Исуса Христа и са десне стране црква која поштује у име пресвете Владичице наше Богородице Одигитрије и при њој црквица храм чудотворца Христова Николе Мирликијског. Са леве стране црква храм Св. Великомученика Димитрија мироточца, а испред све четири цркве припрата велика и прекрасна, и пред припратом трем и извор воде. И све цркве оловом и свинцем покривене и кула часовна, где су и звона била. Палате патријаршијске и извор воде пред палатама: и иза палата сад дрвета воћних и међу њима извор воде и красна сјеница...” набраја се у опису Пећке Патријаршије, на бакрорезу Георгија Стојановића из 1745. године

Fig. 1. Ville spacieuse et grande, sur un terrain plan au milieu d'une haute futaie d'arbres divers, et ville qui s'étend jusqu'aux sommets des collines environnantes, plantées d'arbres fruitiers, et autour de la ville, châtaigniers, noyers, poiriers, pommiers et autres arbres fruitiers et de magnifiques vignobles dont les raisins donnent un vin exquis, puis rivière de Bistrica qui, de sa source dans la montagne coule par le centre de la ville, en apportant de nombreux poissons d'espèces variées, dont surtout truites et anguilles.

Au sein de la ville, cathédrale qui célèbre l'ascension de notre Jésus Christ et, du côté droit, église dédiée à la très sainte et noble Vierge Hodighitrie; y est accolée une petite église dédiée au thaumaturge du Christ, Nicolas de Myrrhe de Lycie. Du côté gauche, église du grand martyr Démètre Myrrhoglétos, et devant toutes les quatre églises un narthex vaste et magnifique, et devant le narthex galerie et source d'eau. Et toutes les églises couvertes de plomb, tout comme la tour d'horloge, où il y avait eu aussi des cloches.

Palais du siège du patriarcat et source d'eau devant les palais: et derrière les palais, arbres fruitiers, et au milieu de ceux-ci, source d'eau et une admirable tonnelle...» — voilà ce qui est dit dans la description du siège du Patriarcat de Peć sur une estampe de 1745 due à Georges Stojanović

Сл. 2. Авионски снимак манастира Пећке Патријаршије. Снимак арх. Жарка Татића. Уз цркву, према западном улазу види се тзв. стари конак, тј. манастирска трпезарија и кухиња-маћерница. На снимку се јасно види широки димњак над огњиштем у маћерници. Уочава се и да је простор на месту где су откривени остаци зидова палате, већ тада био заравњен, али да се и поред тога могу разазнати трагови зидова

Fig. 2. Photo aérienne du siège du Patriarcat de Peć. Vue prise par l'architecte Žarko Tatić. Tout près de l'église, face à l'entrée occidentale de celle-ci on voit l'ancien bâtiment d'hébergement, c'est-à-dire réfectoire avec cuisine. Sur la photo on discerne nettement une large cheminée au-dessus du foyer de la cuisine. On aperçoit que l'espace où les vestiges des murs du palais ont été mis au jour était déjà terrassé à l'époque, mais, malgré cela, on discerne les vestiges des murs

и чврсту подлогу, тј. на чист и крупнији речни шљунак.

Ширина темеља се креће око 145 cm. у висини пода приземља темељ се сужава и са спољне и са унутрашње стране. Са спољне стране то је изведено преко венца од опеке који је опасивао целу грађевину, док је са унутрашње стране зид увучен најмање за 10, а највише за 20 cm, као што је већ уобичајено код старијих грађевина на прелазу из етажe у етажу. На западном делу јужног зида, с унутрашње стране, у висини пода приземља, види се некакав канал (димензија 20x25 cm), или можда пре лежиште подужно постављене дрвене греде којом је зид био ојачан. Оваква лежишта пронађена су још само на унутрашњим странама мале просторије уз југоисточни угао, док их на осталим зидовима није било. Није јасно зашто је зид био ојачан дрвеном арматуром само са јужне стране. Можда због тога што је јужна страна грађевине више од осталих изложена ударима речне бујице, па је градитељ сматрао да је неопходно да се боље обезбеди.

Зидови изнад темеља сачувани су само у висини од 60—70 cm. Њихова дебљина је 120 cm, а грађени су од речног облутка као и темељи. Лице није малтерисано, већ само дерсовано, без извлачења и наглашавања спојница. Само су гдeгдe на лицу зида између два облутка убацивани мањи комади опеке да би се попунили међупростори. Ниједна опeка није нађена цела, па се увек могла одредити само величина једне стране. Мерењем сачуваних комада ипак се може закључити да је величина опека била 33,5x19,5 cm, а дебљина од 3,5 до 4 cm. Ово је најчешћа мера. Било их је и већих — пронађен је један комад чија је страна дуга 37 cm.²

² Мере се крећу у оквиру уобичајених величина средњовековних опека, али треба напоменути да се оне чак и на истој грађевини могу знатно разликовати. Тако је, на пример, на пиргу св. Саве у манастиру Хиландару забележено чак шест различитих величина, од 28 X 28, 34,5 X 34,5 cm, које су највише заступљене, па до 40,5 X 32, 41,5 X 23, 39 X 23,5, 27,5 X 25 cm.

Од укупно 16 пиластара, сачувано је свега шест — један на југоисточном углу, два на источном и три на јужном зиду. На западном зиду пиластри су обијени, али су остали довољно уочљиви трагови по којима се могла извршити реконструкција. Приликом изградње бетонског базена пре рата уништен је заједно са делом јужног зида и један од пиластара. Његово место било је сразмерно лако одредити интерполацијом простора између два суседна, иначе добро очувана пиластра. На северном зиду није сачуван венац од опеке, а није било ни остатака пиластара, већ само једва видљиви трагови. Овај зид је највероватније приликом неке од поправки и преградњи темељито прерађен, па се првобитна архитектонска пластика изгубила. На томе зиду су једино са спољне стране остале сачуване сасвим мале површине фрескомалтера, на којима се боја скоро сасвим изгубила. По томе што је са те стране у шуту пронађено и више комада фрескомалтера са траговима живописа може се закључити да је лице овог зида било украшено фрескама.

Пиластри испадају из зида за 12 cm, а широки су 107 до 115 cm. Размак између пиластара није са свих страна исти. Креће се између 2,30 до 2,56 m. Зидани су од већих блокова сиге, код којих су само лице и основа обрађени, па је простор између неправилних страна попуњаван хоризонтално или вертикално убаченим комадима опеке. Није било могуће утврдити да ли су зидани у алтернацији опеке и сиге, јер нису сачувани у довољној висини. Према реду опеке који је постављен у основи сваког пиластра на венац који опасује зграду, такву могућност не би требало искључити.

Посебну пажњу заслужују остаци врата на северном зиду. Нису нарочито велика — ширина отвора је свега 107 cm. Довратници су сачувани у висини до 28 cm. Рађена су од гесаног пешчара, праг и довратници су брижљиво дотерани, а у прагу с обе стране виде се удубљења за клинове која су држала крила врата, што говори да су била двокрилна.

Приликом откопавања у отвору врата, у шуту, нађен је већи број фрагмената живописа и део лука — један сводар украшен живописом, величине 26x12,5x32 cm. Сачувани фрагменти живописа потичу од натписа изнад улаза, који је био исписан белим словима по тамноплавој подлози и оперважен црвеном траком.

За масивни зид дозидан код врата претпоставили смо да је подест степеништа којим се излазило на спрат. Анализом зидања није се могло са сигурношћу одредити да ли је грађен истовремено са северним зидом. Неке битније разлике у зидању и употребљеном малтеру нема, а то што је маса подеста дилатационом спојницом одвојена од зида зграде на коју се наслања не мора да говори о различитом времену градње. Овакви делови грађе-

вине обично се одвајају и кад се зидају једноремено.

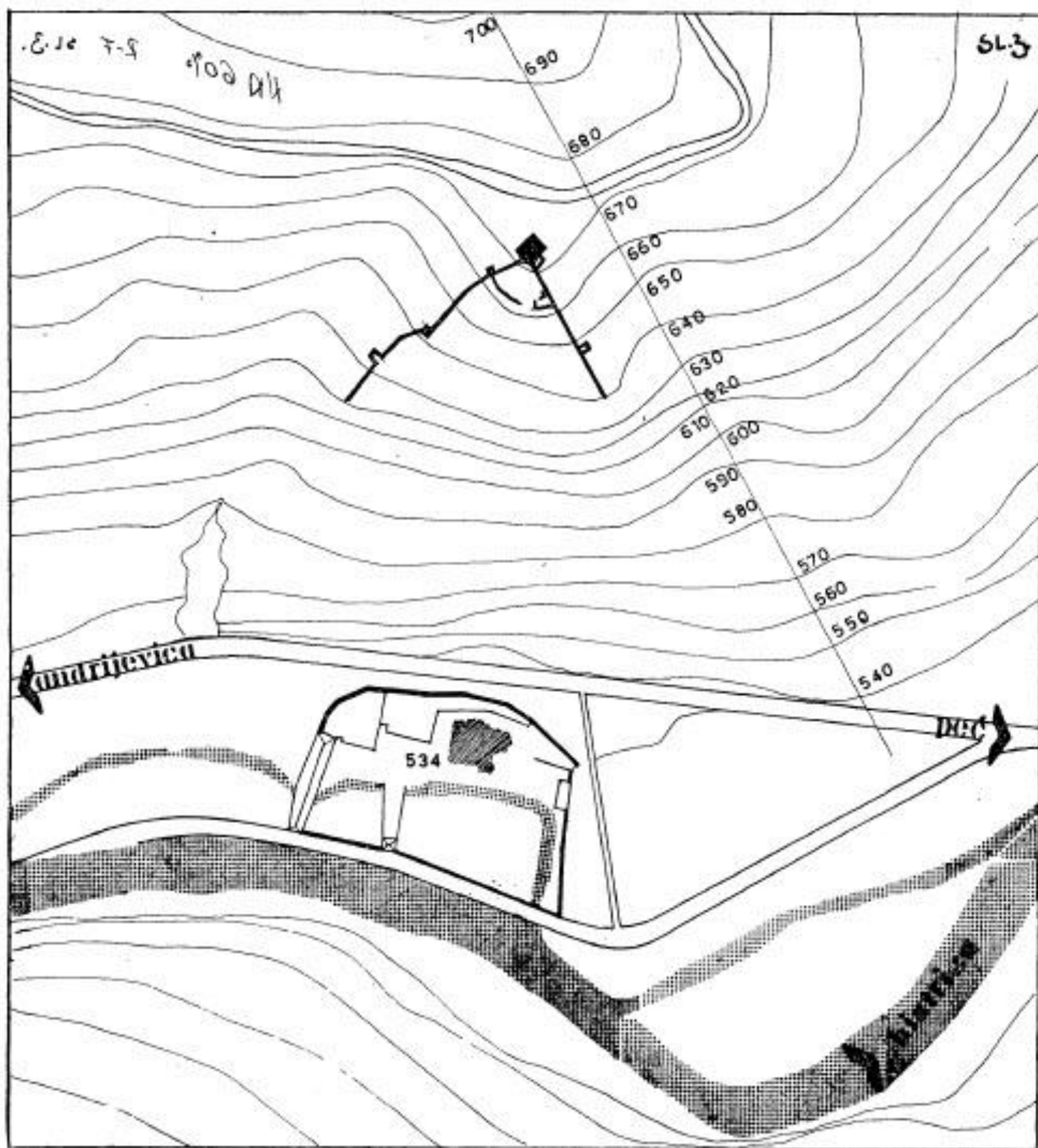
Мала просторија уз југозападни угао изграђена је истовремено с осталим делом грађевине, што показују зидови — начин зидања је исти, а и нема спојнице која би се показала да је тај део био касније дограђен.

Два преградна зида којима је просторија подељена на три дела настала су касније. На источном преградном зиду по средини је отвор врата, а у истом зиду, нешто јужније, у масу зида уграђен је довратник узет са неке друге грађевине. Темељи преградних зидова су знатно плиће засновани. Разлика у дубини темеља је најмање 60, а местимично се креће и до 80 cm, тако да се нигде није ишло до здравце. За улаз у преградњом добијену западну просторију пробијен је на северном зиду, уза западни угао, отвор већих димензија. И на источном зиду су отворена мања врата. Од њих су остали сачувани само део северног довратника, праг од набијене земље, и мања калдрмисана површина са спољне стране.

Трагови најстаријег пода нису пронађени, чак се и његово место могло доста несигурно одредити само по обради лица зида с унутрашње стране. Већ на висини од око 70 cm изнад коте дна темеља, што је 20 cm испод прага врата, зид је дерсован, што показује да је темељни зид испод те тачке био покривен насипом. Под је морао бити постављен мало изнад те линије, јер се тек од висине прага врата налази оно карактеристично сужење зида које означава прелаз између етажа. Овакав закључак потврђује и висина коте горње плохе зидане коцке што је носила стуб, која се налази на истом нивоу на коме се зид сужава. Тако се под нашао на нешто већој висини од околног тла, чиме се спречило заливање просторије код јакних киша, топљења снега или речних бујица. Близина ћудљиве, плахе реке Бистрице, која после сваке провале облака у планини својим бујицама и данас угрожава простор на коме се налази Патријаршија, није се могао занемарити ни у прошлости.

Уза северни зид грађевине, са спољне стране, целом дужином откривена је калдрмисана површина, која се пружала готово до јазу. У источном делу овај простор је испресецан малим сплетом канала за наводњавање, којим се вода разводила до оближње баште. Упоредо с овим зидом, на удаљености око 2,50 m, откопан је низ од три камене стопе за стубове трема. За једну од стопа употребљен је камени капител сличан онима на стубовима припрате цркве.

Око целе зграде откопани су темељи неког зида чија удаљеност од грађевине није са свих страна иста — креће се 2,50—2,70 m на јужној и 3,10—3,50 m на западној страни. Са северне стране на зид су постављене стопе за стубове чардака. Знатно је плиће утемељен од зидова грађевине, а уз то је зидан у де-

Сл. 3. Ситуациони план манастира са ближом околином и уцртаним остацима зидова утврђења који су откривени 1965—66. године

Fig. 3. Situation du monastère avec ses environs immédiats et dessin des murs des fortifications mises au jour en 1965/66.

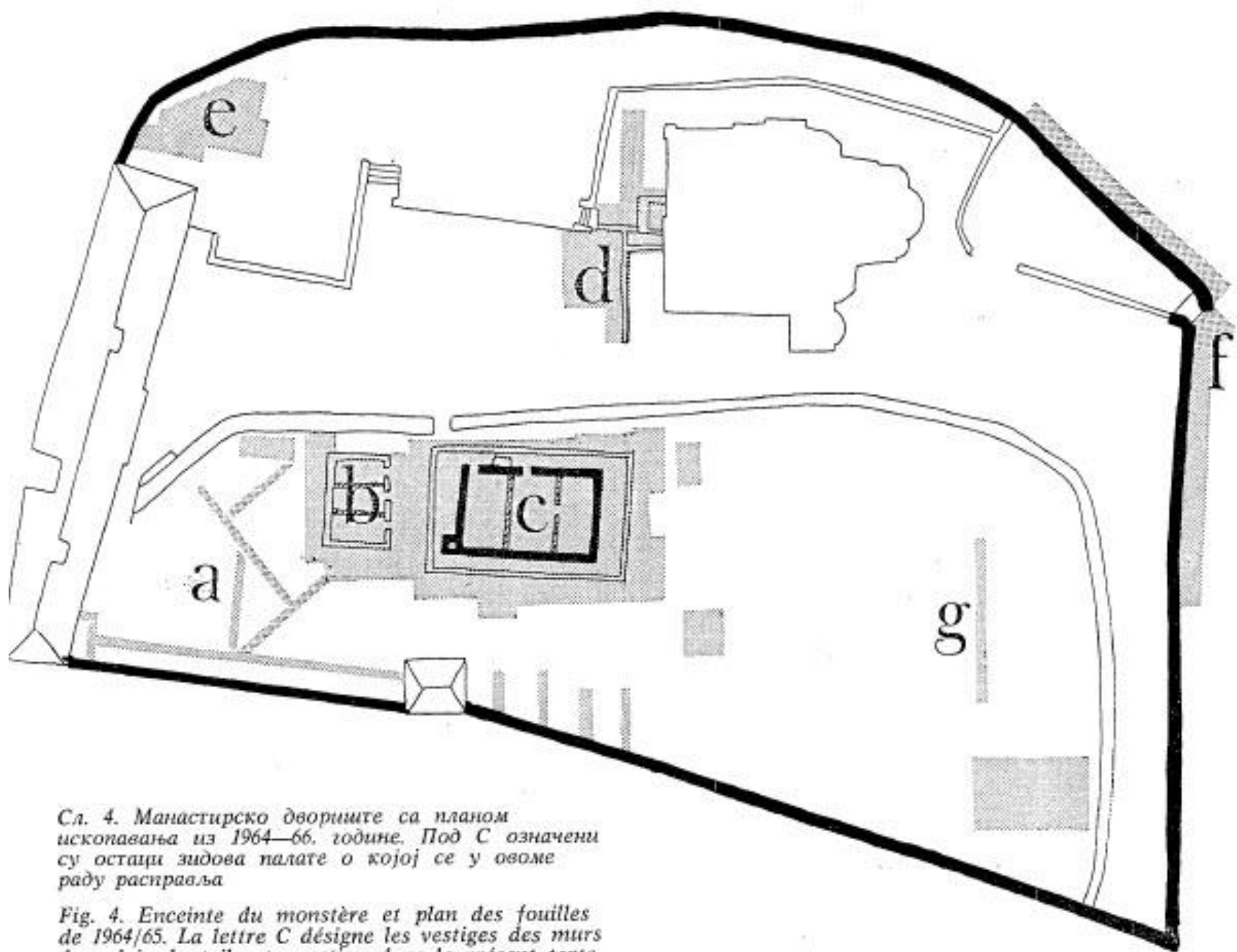
ловима, па није подједнако чврсто грађен целом дужином. Део уза западни зид је боље очуван и знатно чвршће зидан. На њему су добро очувана лежишта дрвене арматуре — атула и кушака. Сачуван је и његов северозападни угао, из чега се може закључити да је и са северне стране, бар делом, опасивао грађевину.

У току ископавања пронађени су многобројни остаци покретног материјала. Уз изузетке, највећи број налаза тешко би се могао везати за грађевину у којој је нађен, јер је рушевина у једном раздобљу служила за одлагање смећа. Из тог разлога покретни налази више говоре о материјалној култури времена него што пружају податке о животу грађевине у којој су нађени.

Многобројни фрагменти живописа су најзначајнији налази и уједно једини који су везани за грађевину. Нађени су на више места

и у унутрашњости грађевине и са спољне стране уза северни зид, али су најважнији они који су откопани у отвору врата, о чему је већ било речи. Комади фрескомалтера откривени уза северни зид сасвим сигурно припадају овој грађевини, док би они који су нађени у унутрашњем простору, између зидова, могли потицати од живописа којим је била украшена велика дворана. По типу су старији од оних који су откопани у вратима — то су сасвим мали фрагменти слова и комад драперије од одеће.

Остало што је пронађено у простору који су уоквиривали зидови није непосредно везано за ову грађевину, па се овде неће посебно помињати. То су углавном делови грнчарије, црквених земљаних судова, чираци и мали земљани глеђосани тасови, затим нешто уломака стакленог посуђа и делови транзена. И да још једанпут поновимо — слојеви нису

Сл. 4. Манастирско двориште са планом ископавања из 1964—66. године. Под С означени су остаци зидова палате о којој се у овоме раду расправља

Fig. 4. Enceinte du monastère et plan des fouilles de 1964/65. La lettre C désigne les vestiges des murs du palais dont il est question dans le présent texte

сачувани нетакнути, јер је током каснијих преправки и многих преградњи земљиште потпуно испретурано.³

*

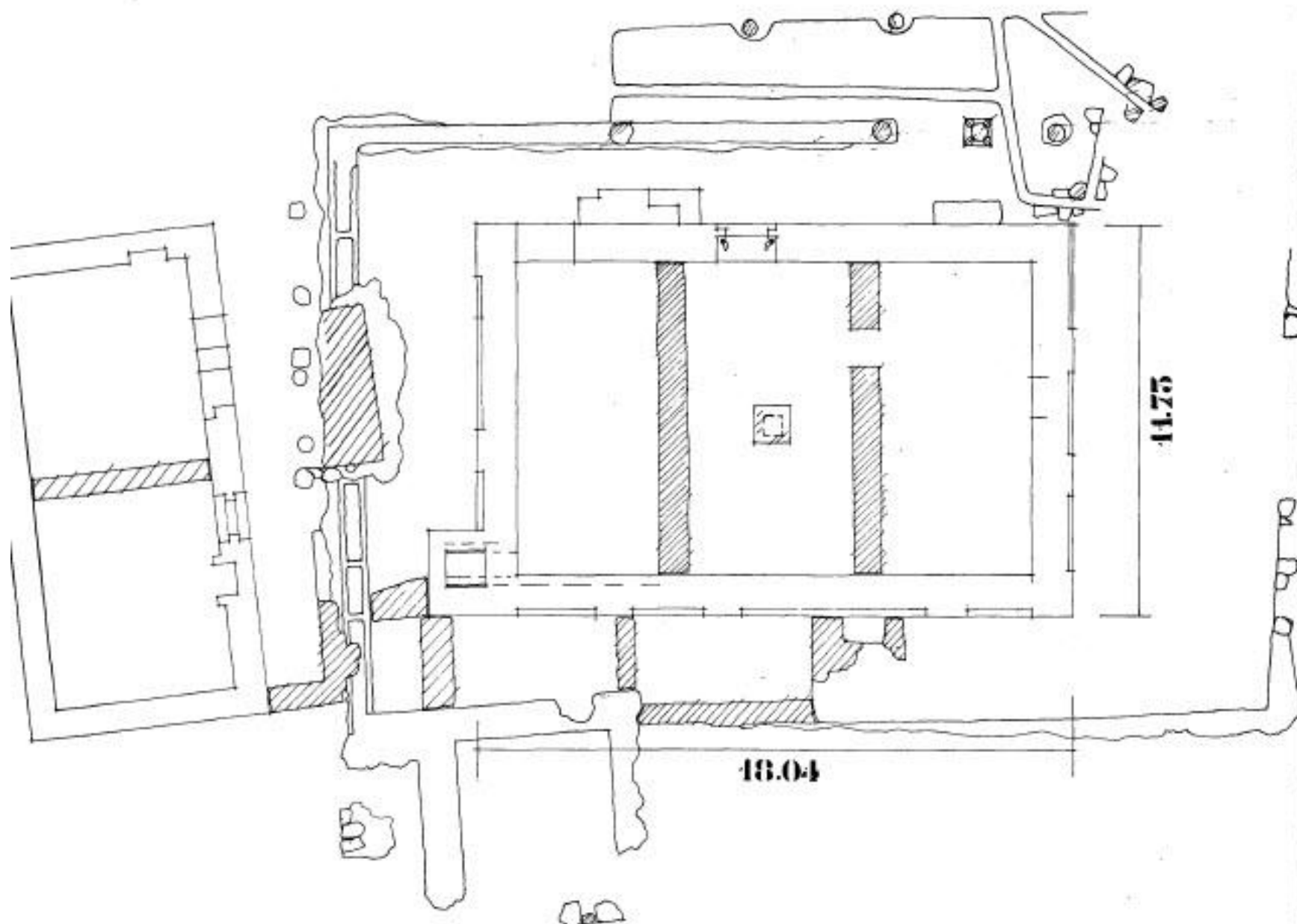
Ово је у најкраћем описано оно што је остало од некада лепог и великог здања. Није било спорно да се пред нама налазила боље зидана и са већим захтевима подигнута грађевина. Остало је само нејасно чему је служила, а и промене које су се догодиле у току њеног вишевековног живота могле су бити само делимично утврђене. Подаци до којих се у току ископавања дошло су оскудни, нема их довољно, па не остављају могућност за сигурније и чвршће утемељене закључке. Откривање трагова и читање остатака посебно је отежавало то што старија грађевина није порушена одједанпут. После првог озбиљног оштећења као последице пожара који је могао бити јасно утврђен, остаци зидова су постепено пропадали, грађа разношена, тако да је мало шта остало од некада богатих у опеци изведених украса. Ипак, понешто се из тих малобројних остатака могло закључити — неки сачувани делови дају довољно основа за прихватљиву, бар делимичну, реконструкцију.

Како је изгледала ова грађевина. Сасвим је сигурно да је са три стране била украшена

пиластрима, док се са четврте, северне стране, то није могло утврдити. Исто тако је сигурно да су пиластри били зидани од сиге, с убаченим комадима опеке. Разуме се, није могуће утврдити висину на којој су били лукови, који су при венцу зграде повезивали пиластре, а исто тако, не може се ништа одређеније рећи ни о прозорским отворима.⁴ Прозори су, највероватније, били застакљени транзенама, јер је унутар зграде пронађено више комада прозорског стакла. Ово је ипак, само претпоставка, јер је пронађено стакло могло потицати и са цркве или, можда, неке друге грађевине, или, пак, случајно dospети на ово место.

Утврђено је да је грађевина осим приземља имала најмање још један спрат. То потврђује, пре свега, мала просторија уз југозападни угао — приземни делови нужничке јаме — која није повезана са суседном просторијом, великом двораном у приземљу на коју се наслања, па је једино могла бити коришћена са спратова.

И зидана стопа у средини простора показује да је у питању вишеспратна грађевина. Стопа је служила као ослонац за стуб, дрвени или, пре, камени, што је подупирао подвлаку по којој су биле распоређене греде међуспратне конструкције. Стопа такве величине предвиђена је, очигледно, да носи веће оптерећење

Сл. 5. Основа откривене палате са уцртаним остацима зидова, који највећим делом припадају каснијем времену

Fig. 5. Plan du palais mis au jour, comprenant le dessin des vestiges des murs dont la majeure partie date d'une époque postérieure

које потиче од више етажа. То је морао бити стуб, јер би зидани стубац са луковима тражио да се спољни зидови, на које би се лукови ослањали, ојачају неком врстом контра фора. Напослетку, да је био озидан стубац, не би могао остати у малтеру видљив траг камене стопе.

Подвлаке (због дужине морале су бити две) биле су постављене управо на краће зидове, што значи да су имале дужину од по 8,00 m, а према тој дужини и велики пресек — најмање 25x30 cm. Подвлака није могла бити постављена тако да премости зграду по ширини, јер би то било нерационално. Тада би греде међуспратне морале имати дужину коју има подвлака, а тиме и велики пресек, док би подвлака била само незнатно скраћена. Овим се постигло да су греде међуспратне биле сразмерно краће, непуних 5,00 m, што не тражи неку посебно јаку грађу.

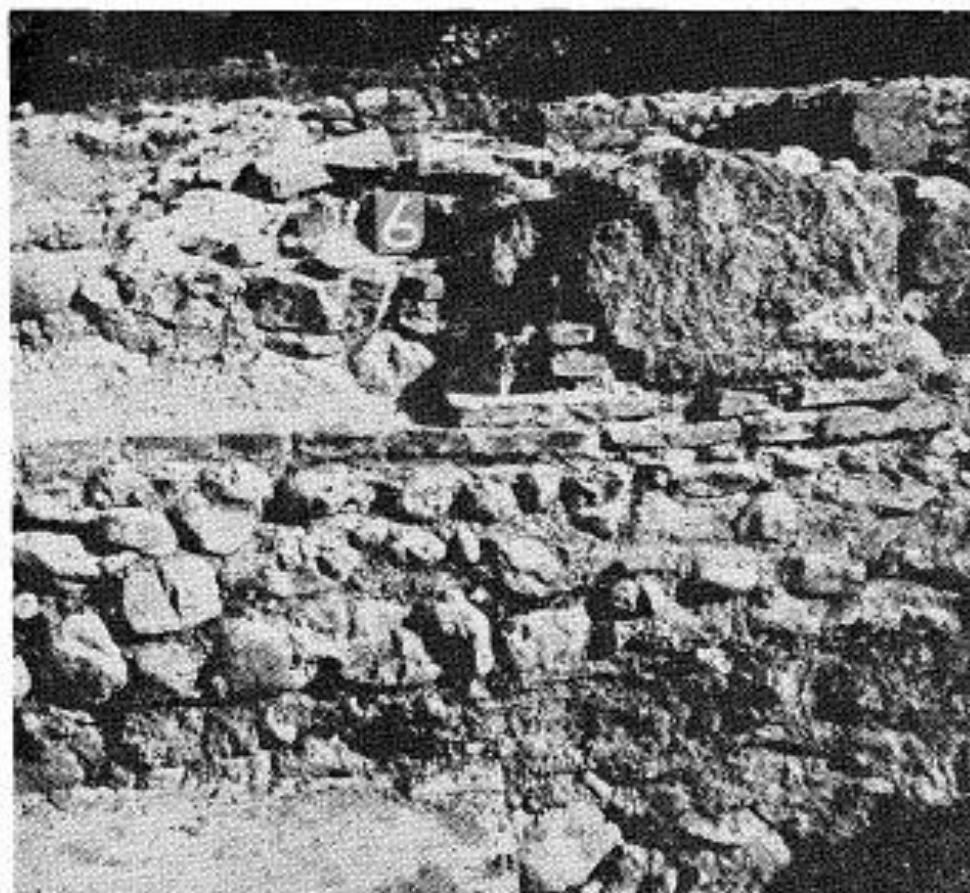
Овакав положај подвлаке и тавањача је истовремено поједноставио израду кровне конструкције, која је могла бити двоводна као и на припрати. Подупирачи рогова се тада ослањају на подвлаку, што је неопходно код овако великих распона.

О крову и кровном покривачу не би се могло рећи ништа више и одређеније. Чак није сигурно ни да је постојао кровни венац од опеке. За две профилисане опеке, какве се уграђују у кровне венце, које су нађене унутар зидова не би се смело тврдити да припадају овој грађевини.

Још да додамо, кад је реч о дрвеним конструкцијама, да се све ово што је речено оснива у великој мери на вероватним претпоставкама, али још више на аналогијама и упоређењима са бројним примерима дрвених

³ Покретни материјал пронађен приликом ових ископавања у целини није обрађен, већ само неколико керамичких посуда и фрагмената стаклених чаша. Више код М. BajalovićHadži Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981, 63, T. XX, sl. 52, 54, 174 i 137; Хан, *Три века дубровачког стакларства (XIV—XVI века)*, Beograd 1981, 198, 263, T. X, 266, T. XV.

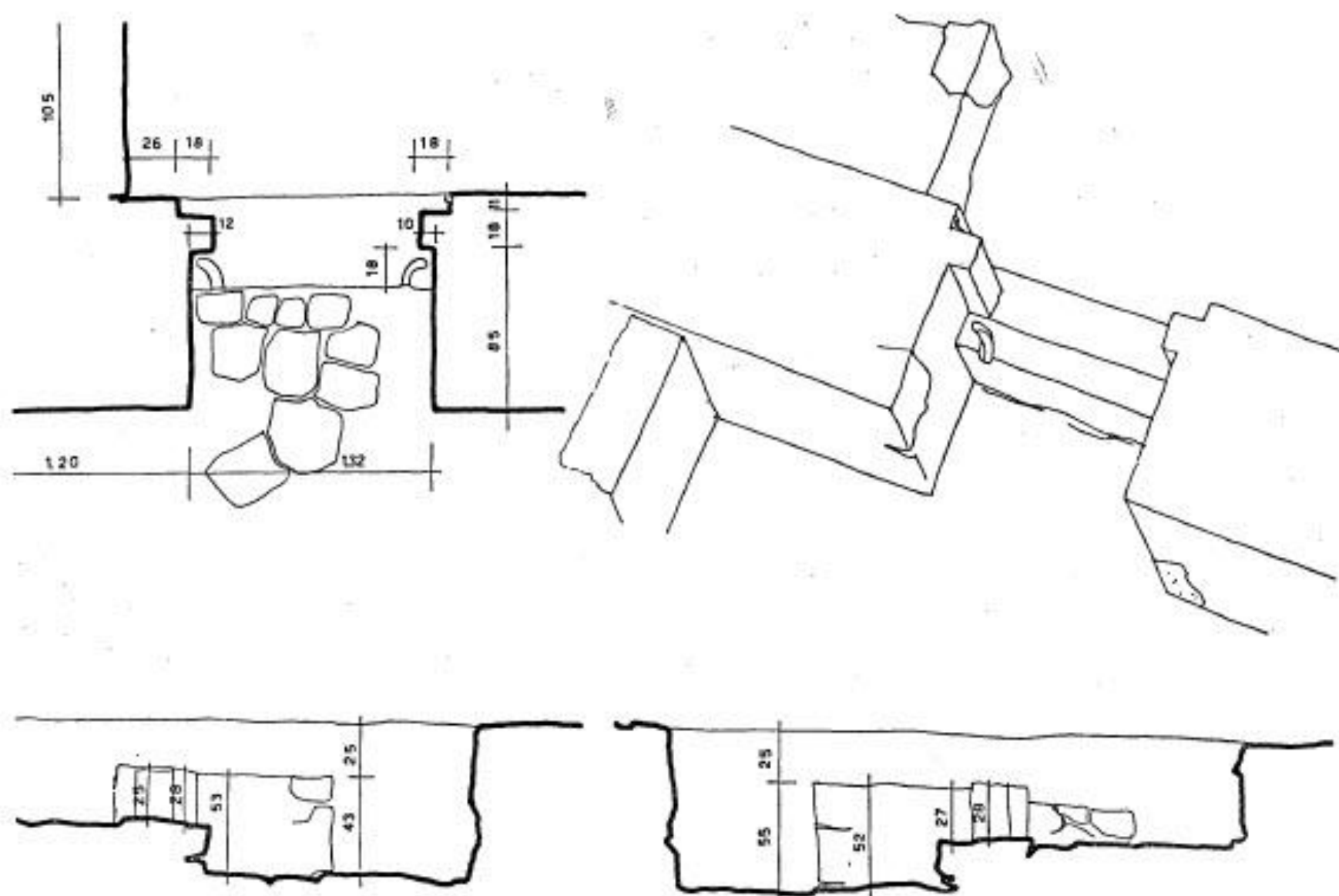
⁴ Ни у грађевини ни у њеној непосредној близини, у току ископавања није откривено ништа што би могло да помогне да се прозорски отвори реконструишу. Није ми познато где је пронађен камени прозорски оквир, који је касније, приликом накнадних конзерваторских радова, уграђен у источни зид.

Сл. 6. Остаци једног од пиластара на јужном зиду. Стање пре и после конзерваторских радова

Fig. 6. Vestiges d'un pilastre du mur méridional. Etat avant et après les travaux de restauration

Сл. 7. Остаци врата на северном зиду. Основа, бочни изгледи, аксонометрија

Fig. 7. Vestiges d'une porte dans le mur nord. Plan, aspects latéraux, axonométrie

конструкција са старијих грађевина, као што су, на пример, светогорски манастирски конаци, где су остале сачуване готово непромењене конструкције из XVIII или ранијих векова, али и на народној градитељској традицији, која у себи чува веома старе конструктивне облике.

Остаци зидова који уоквирују грађевину са свих страна на одстојању од 2,50 до 3,50 m могли би потицати од парапетног зида који је носио низ стубова трема, али исто тако и од оградног зида, а могли би бити и делови неких каснијих доградњи. Код старијих, а често и новијих грађевина намењених становању у нашим манастирима, трем се увек гради, јер једино он омогућава добар приступ великом броју просторија у често вишеспратним конацима. Трем, или више тремова, често је грађен и испред улаза у цркву. И патријаршијске цркве имале су два трема, који су били подигнути испред јужне и западне стране да би се заштитили улази у припрату и цркву. Трем испред јужне стране је уклоњен тек тридесетих година, приликом конзерваторских радова, а трагови темеља трема на западној страни припрате и данас су очувани, али се не зна тачно када је уклоњен.⁵

Уколико је овакав или сличан трем био саграђен око ове зграде, онда је морао бити изведен на исти начин као и тремови на црквама: по ниском зиду поставља се низ камених или дрвених стубова, или се зидају ступци, као што је урађено на неким конацима и испред трпезарије манастира Хиландара. Ипак ово нису темељи зида који је носио стубове трема, јер нису свугде подједнаке дубине, ширина није иста, а нису ни подједнако удаљени од зидова грађевине. Део уза западни зид је најбоље очуван, јер је најчвршће грађен, а за разлику од осталих био је ојачан и дрвеном арматуром. Све ово пре указује да су у питању мање, скоро импровизоване просторије, које су у разним временским размацима додаване уз ову грађевину. Једино је сигурно да је са северне стране трем постојао, јер су на тој страни сачуване стопе стубова.

Велика дворана у приземљу је највероватније била осликана. Могуће је, исто тако, да се живопис током времена обнављао. Из комада фресака који су пронађени на више места у грађевини види се да је део живописа припадао ранијим периодима нашег сликарства. Већина нађених фрагмената је поцрнела, из чега се види да је страдала у пожару. Изузетак су фрагменти натписа који су пронађени у отвору врата, на којима је препознатљив колорит и стил XVII века. Овај натпис сигурно је уништен тек приликом коначног рушења грађевине.

Према сасвим незнатним и јако оштећеним остацима фрескомалтера на северном зиду и већем броју комада нађених у шуту испоц зида, изгледа да је и спољашње платно север-

ног зида било осликано. Какав је то био живопис није се могло видети. С те стране се и код последње обнове задржао трем, јер је штитио улаз у доњу дворану и преко њега се дрвеним степеницама пело на спрат.

И нешто о месту које је ова зграда заузимала у склопу манастирске целине, и у каквом је односу била према осталим грађевинама у манастиру.

Данас ова зграда није везана за оградне зидове манастира, већ се налази готово у средини дворишта. Највероватније да је тако било и раније. Бујице Бистрице, до којих повремено долази, збрисале су све што им је стајало на путу, па и старији оградни зид. За данашњи јужни зид дворишта зна се да је новији. Пећанци још памте провалу облака и бујицу која је уследила и однела зид, после чега је подигнут овај данашњи. Према сећању мештана, догодило се то негде у последњој четвртини прошлог века. Састав земљишта у том делу дворишта показује да то није била ни прва, а ни једина несрећа те врсте у историји манастира. Читав простор јужно од јаза је шљунковити нанос покривен само танким слојем хумуса. Ни попречне сонде копане на месту данашње баште, ни оне отворене јужније од ове грађевине нису откриле остатке било каквог зида, па се може претпоставити да се јужни оградни зид манастирског дворишта и раније налазио приближно на месту данашњег. Овакав закључак потврђује и обрада зидних платна великог здања. Види се да је грађевина зидана као слободно стојеће здање, и да се, у сваком случају, око ње морало налазити нешто слободног простора.

По свему судећи, изгледа да монументално подигнута грађевина, онаква каква је саграђена, није дуго поживела. Рано је дошло до неког тешког оштећења. Морала је бити напуштена, па је неко време остављена да пропада, услед чега је дошло до обрушавања горњих делова зида. Трагови овог првог рушења јасно се уочавају на земљишту око зидова грађевине — дебео слој шута, местимично и до седамдесетак центиметара, са доста угљевља у најдубљем слоју говори о пожару који је задесио ово вероватно после цркве најзначајније и најмонументалније здање у манастиру. Касније је дошло до обнове, при чему је грађевина претрпела знатне измене. Колике су и какве биле те измене, није се могло у потпуности утврдити. Сигурно је само да је нова зграда подигнута на остацима старе, али да је највећим делом изнова грађена. Са северног зида уклоњени су пиласстри, било због тога што се показала потреба за већом равном површином, која би се могла украсити живописом, било зато што је тај део зида био толико

⁵ Б. Бошковић, *Осигурање и рестаурација цркве манастира св. Патријаршије у Пећи*, Старица 1933/34, 90.

оштећен да се морао президати. С те стране саграђен је нови тремчардак. За камено постоље крајњег источног стуба трема искоришћен је капител каменог стуба сличан капителима какви су били уграђени испод стубова црквене припрате или трема који се налазио уз цркву. Није искључено да је пренесен из велике дворане у приземљу ове грађевине, где се пре рушења налазио стуб који је носио међуспратну конструкцију.

Могло би се претпоставити и да врата кроз која се улазило у приземну дворану потичу из времена ове обнове. Истина, анализе оно мало зида што је остало уз доворотнике, нису могле да потврде овакву претпоставку. Једино пада у очи да су врата стилски, а и по начину обраде доворотника и избору камена, веома слична вратима на грађевини која је откривена западно од ове палате, за коју се претпоставља да је знатно млађа. Збуњује и чињеница што се отвор врата поклапа са местом на коме би се морао налазити један од пиластара на овоме зиду. А из сличних примера знамо да би врата морала бити постављена у средини поља између два пиластра. Разумљиво, ово само у случају да их је зид уопште имао. Већ је речено, у опису, да смо на овоме зиду пронашли само сасвим нејасне и једва видљиве и неуверљиве трагове пиластара.

Доња просторија, као свечана дворана или трпезарија, служила је сигурно још у XVII веку, јер натпис који се налазио изнад врата стилски припада томе времену.

Измене и преградње на овој грађевини вршене су и доцније. Новијим изменама припадају два зида којима је некад велика дворана преграђена на три дела и претворена у мале и неугледне подрумске просторије. Само су две биле међусобно повезане — средња и источна. Тада су на спољним зидовима северном и источном, пробијена и двоја врата. Том времену припадају највероватније и све доградње уз јужни зид.

Старији савременици тврде да је грађевина стајала до пред први светски рат. Памте је као манастирски конак са коњушницом и подрумом у приземљу и стамбеним просторијама, келијама, на спрату. Према казивању, остао је нарочито у сећању трем пред зградом, окренут цркви, где су биле степенице за спрат. У свему другом добијени подаци се не слажу, Нико од оних који су саопштили своја сећања није умео тачно да опише распоред просторија на спрату, а ни у приземљу. Ипак, то нема већег значаја јер се у основном подудару оно што нам је саопштено.⁶

Све што је већ речено у овом раду не потврђује да је у овој грађевини била старија трпезарија манастира Пећке патријаршије, нити говори о томе чему је служила у доба кад је саграђена. Па шта нас је, онда, навело на

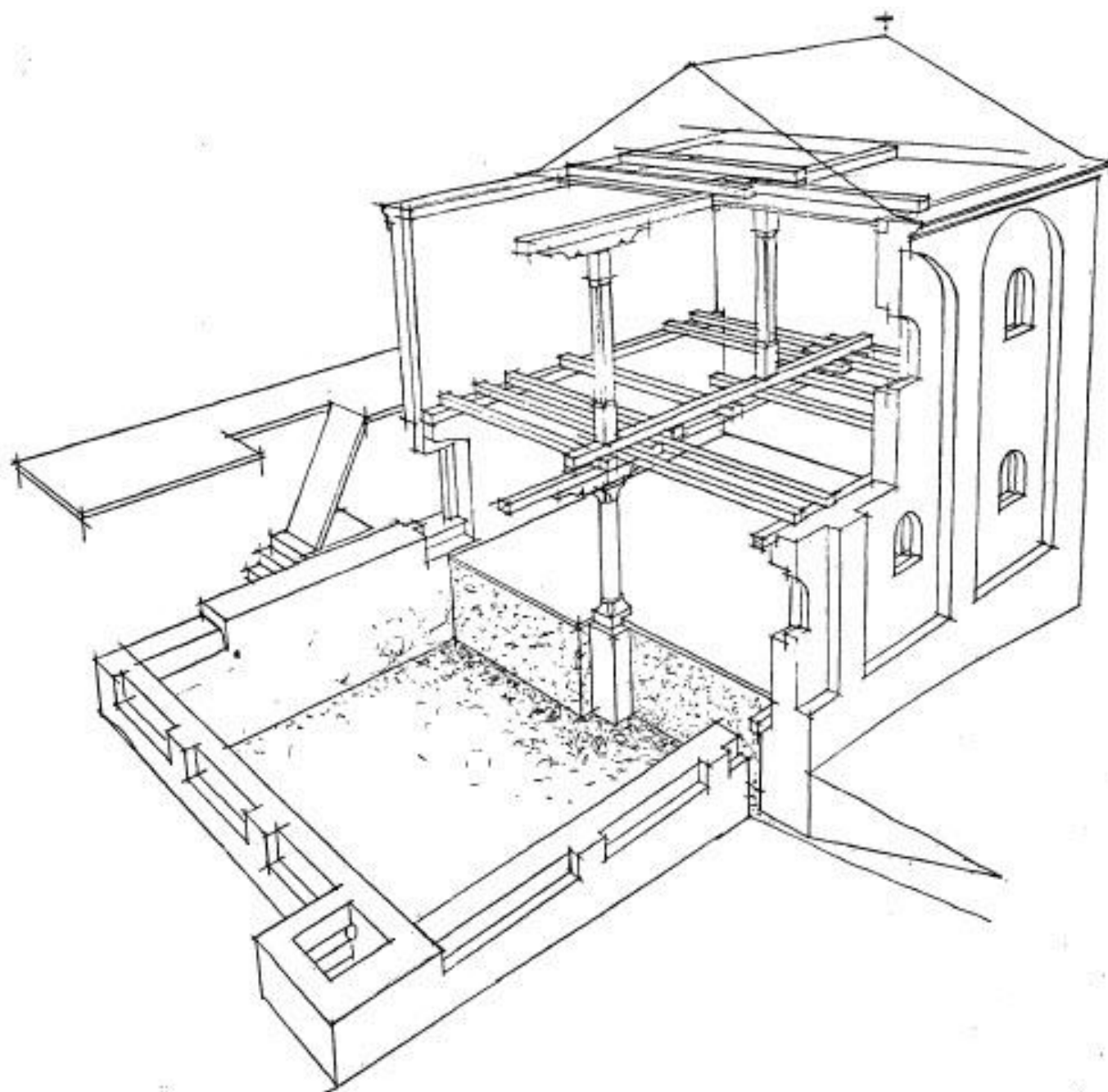
помисао да су откривени остаци старије манастирске трпезарије?

Било је више чинилаца који су на то указивали. Пре свега начин на који су зидови и темељи грађени, величина и габарит грађевине, потом остаци натписа изнад врата, већи број пронађених фрагмената живописа и, што је веома значајно — место где је подигнута. Али, било је и неколико елемената који су доводили у сумњу овакву претпоставку: постојање једне трпезарије са мађерницом на другом месту у манастиру, затим чињеница да кухињу овде нисмо пронашли, као ни врата која би повезивала трпезарију са кухињом. Није се могло утврдити да ли је постојала апсида, без које је ретко која манастирска трпезарија. Напоследку, ту је и нужничка јама, што се никако не би могло повезати са трпезаријом.

Наше старе манастирске трпезарије су познате, иако нису у целини обрађене и проучене. Само неке од њих, оне најзначајније, побудиле су више пажње, па су исходи истраживања и посебно објављени. Подаци о другим, мањим, публиковани су само у радовима посвећеним манастиру као целини. До сада су објављени посебни радови само о трпезаријама манастира Дечана, Манасије, Хиландара⁷, а у оквиру монографских студија и опширнији радови о трпезаријама у манастиру Студеници и Ђурђевим ступовима у Староме Расу.⁸ За извештај о броју мањих (Црну Реку, Поганово, Темску и још неке друге)⁹, уз извештаје о конзерваторским радовима објављени су основни подаци, најчешће само технички снимци и предлози за реконструкцију.

Све веће старије манастирске трпезарије биле су једнобродне, најчешће приземне грађевине. Подизане су као засебна здања у близини цркве, обично насупрот или упоредо са црквом. Оријентација нема неки посебан значај — место и положај највише су зависили од конфигурације терена и од расположивог простора у већ скућеном манастирском дворишту. Осим овог није постојало посебно правило где се гради. Неке трпезарије, као на пример Дечанска, Студеничка или Хиландарска, уклопљене су у град који опасује манастир, док су друге, као трпезарија у манастиру Манасији, саграђене у средини дворишта.

Унутрашњи простор трпезарија био је делимично, или цео, покривен живописом, а често је била исликана и спољна страна зида на коме је улаз. На једној од краћих страна имале су већу полукружну апсиду, али понекад и сасвим малу, која једва испада из равни зида, или само малу нишу усечену у зидну масу. Са спољне стране апсида је полукружна, али може бити и правоугаона, троугла или петострана, каква је на пример у трпезарији манастира Манасије. Улаз је на страни која је окренута према цркви. На страни која се налази супротно од апсиде, отварања су још једна мања врата ради повезивања са кухињом —

Сл. 8. Вероватни изглед и конструктивни склоп палате

Fig. 8. Aspect présumé du palais et structure de celui-ci

„мађерницом“. Највећи број трпезарија имао је уграђене столове — на зидана постоља постављане су тешке камене плоче, а око столова зидане камене клупе. Некада су столови постављени подужно, а некада управно у односу на дужину просторије. Такви камени столови украшени уклесаним рељефом састављеним од флоралних мотива код нас су остали сачувани још само у трпезарији манастира Трескавца, док су трагови постојања и археолошки остаци пронађени на више места. У дворишту манастира Хиландара чува се неколико камених плоча од столова, који су приликом неке преправке уклоњени из трпезарије и замењени дрвеним. У Студеници су приликом истраживачких радова откривена зидана постоља столова и клупа, а у манастиру Бањској остаци мермерних плоча и постоља од столова и седишта. Седишта и столови у бањској трпезарији по избору материјала, украшавању и вештини обраде издвајају се и одударају од, по правилу, скромног и монашки строгог уређења других познатих манастирских трпезарија.

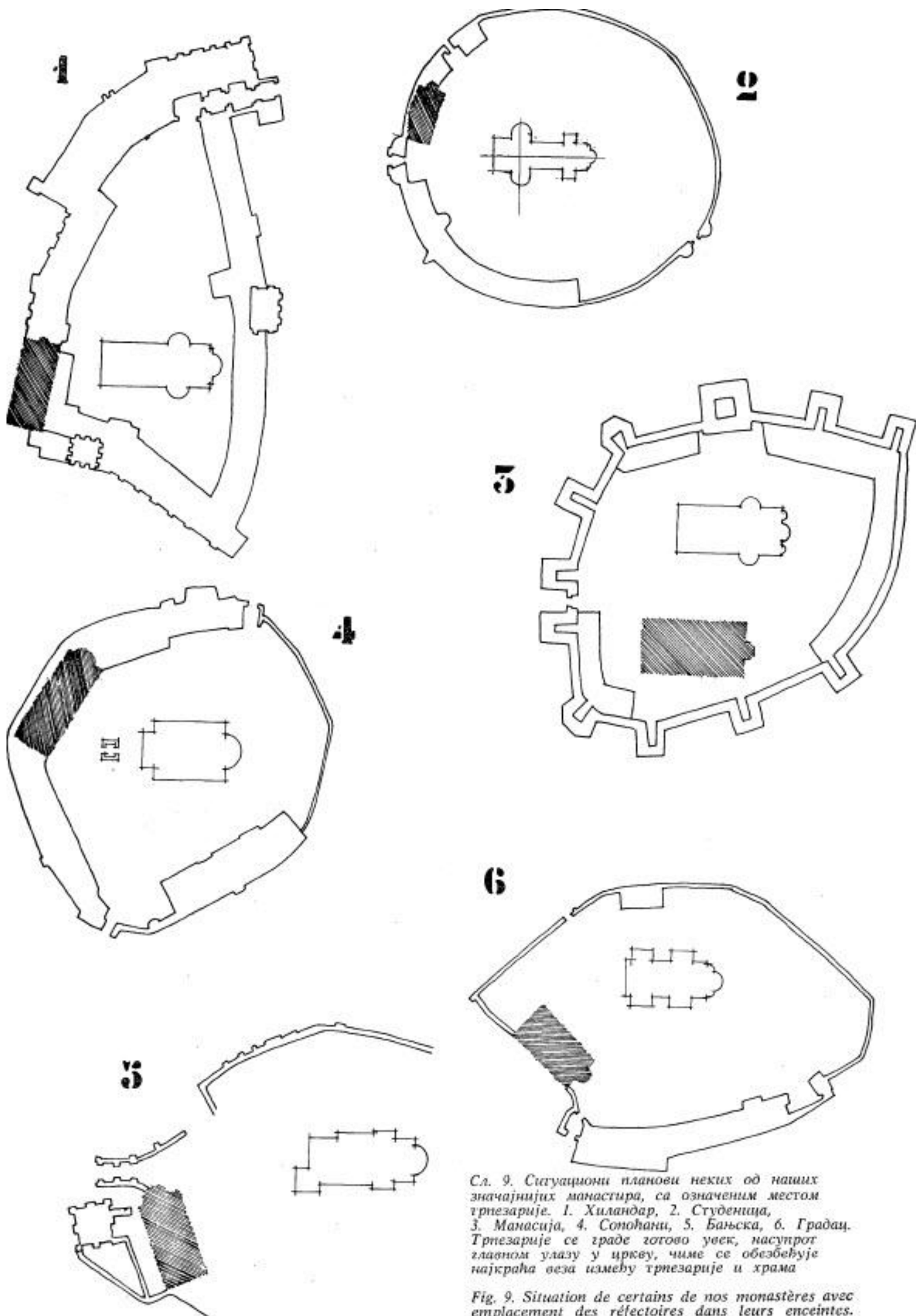
У непосредној близини трпезарије је огњиште — кухиња „мађерница“ — купола осло-

⁶ Према сећању у то време шездесетпетогодишњег (1965. године) Душана Бакића, из Љевоше, у приземљу су биле 3—4 просторије, стаје за коње и говеда, а на спрату собе за госте. Као и приземље, и спрат је био саграђен од тврдог материјала. Нарочито је добро била очувана дрвена грађа, сва „лучева“ и „стржева“ (храстова); Порушен је око 1912. Бакић каже: „сачекао је Црну Гору, Аустрија га је порушила, заправо владика из Пљеваља“. Народ Љевоше, каже, добио је дрвену грађу. Душанову кућу запало је неколико греда.

⁷ С. М. Ненадовић, *Трпезарија протомајстора Ђорђа у Дечанима*, Старине Косова и Метохије I (Приштина 1961) 293; Исти, *Конзерваторска документација о архитектури манастира Ресаве*, II део, Трпезарија и зграде за становање, Зборник заштите споменика културе XIII (1962) 37; Исти, *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, Зборник заштите споменика културе XIV (1963) 1.

⁸ С. М. Ненадовић, *Студенички проблеми. Да ли је Немања подигао трпезарију у Студеници и како је она изгледала*, Београд 1957, 48; М. Радан-Јовин, *Студеница*, Београд 1979, 70; Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу*, Краљево 1984, 203—209.

⁹ Старе трпезарије у манастирима Поганово и Темска откривене су и враћене у изворно стање приликом конзерваторских радова које је извео Регионални завод за заштиту споменика културе у Нишу.

Сл. 9. Ситуациони планови неких од наших значајнијих манастира, са означеним местом трпезарије. 1. Хиландар, 2. Студеница, 3. Манасија, 4. Сопотани, 5. Бањска, 6. Градац. Трпезарије се граде готово увек, насупрот главном улазу у цркву, чиме се обезбеђује најкраћа веза између трпезарије и храма

Fig. 9. Situation de certains de nos monastères avec emplacement des réfectoires dans leurs enceintes. Les réfectoires sont bâtis presque toujours face à l'entrée principale de l'église: 1. Chilandar, 2. Studenica, 3. Manassia, 4. Sopoćani, 5. Banjska, 6. Gradac

њена на четири стуба или ступца, која у врху калоте прелази у широк и висок димњачки канал. Оваквих мађерница има код нас сачуваних више, од великих каква је дечанска, хиландарска или манастира Трескавца, па до малих, какве су у манастиру Поганову, Темској или Црној реци. Ове мање нису одвојене, већ су део јединственог простора трпезарије. Постављене су у једном њеном крају, па се кухиња своди само на простор наткривеног огњишта.

Манастирске трпезарије грађене су с израженим настојањем да се грађевински стил времена учини уочљивим. Истина, ретко кад се зидају на исти начин на који се зидају цркве, а и између себе се разликују, али се увек издвајају од келија и осталих манастирских грађевина. Грађене с очигледном намером да трају, надживеле су, бар делимично, све остало што је грађено уз цркву у кругу манастира.

Грађевина откривена у дворишту Патријаршије саграђена је управо тако. Штавише, према начину обраде зидних површина (пиластри, попуњавање простора између блокова сиге и речних облутака опеком) показује одређене сличности са трпезаријом у манастиру Хиландару и нашом најбоље очуваном старијом трпезаријом у Дечанима. Ипак не би требало заборавити да и зидови средњовековних профаних грађевина могу имати исте стилске одлике. Према томе, можемо бити сигурни једино у то да је ова грађевина подигнута у раном периоду изградње манастира, у првој половини XIV века, у доба кад је манастир био у напону снаге и када се највише градило у њему.

По површини коју покрива и габариту, велика просторија у откривеној грађевини одговара уобичајеном облику и димензијама манастирске трпезарије. Све старије трпезарије су велике, једнобродне дворане, чак и без стубова који би подупирали тавањаче. Површине су велике, али и доста неуједначене — од 400 m², колика је површина трпезарије у Манасији, затим Светих арханђела код Призрена са нешто мање од 300 m², манастира Дечана од 240 m², па до мањих као што су Студеничка 180 m² и Ђурђевих ступова (новија) 160 m². Увек су издужене, са односом страна 1 : 2, до 1 : 2,5. Изузетак је Хиландарска трпезарија, код које је однос 1—3, и Светих арханђела, која је крстообразна.

Површина просторије у приземљу Патријаршије износила је 148 m², па би спадала у мање трпезарије, али би ипак била довољно велика да може да задовољи потребе манастирског братства. Обе трпезарије у тзв. старом конаку (чије су рушевине уклоњене 1949. године), које се сматрају новијим, имале су површину приближну овој. Према томе, по величини и облику овај простор би могао одговарати манастирској трпезарији.

Оно што је необично и што се не уклапа то су спрат, који је сасвим сигурно постојао,

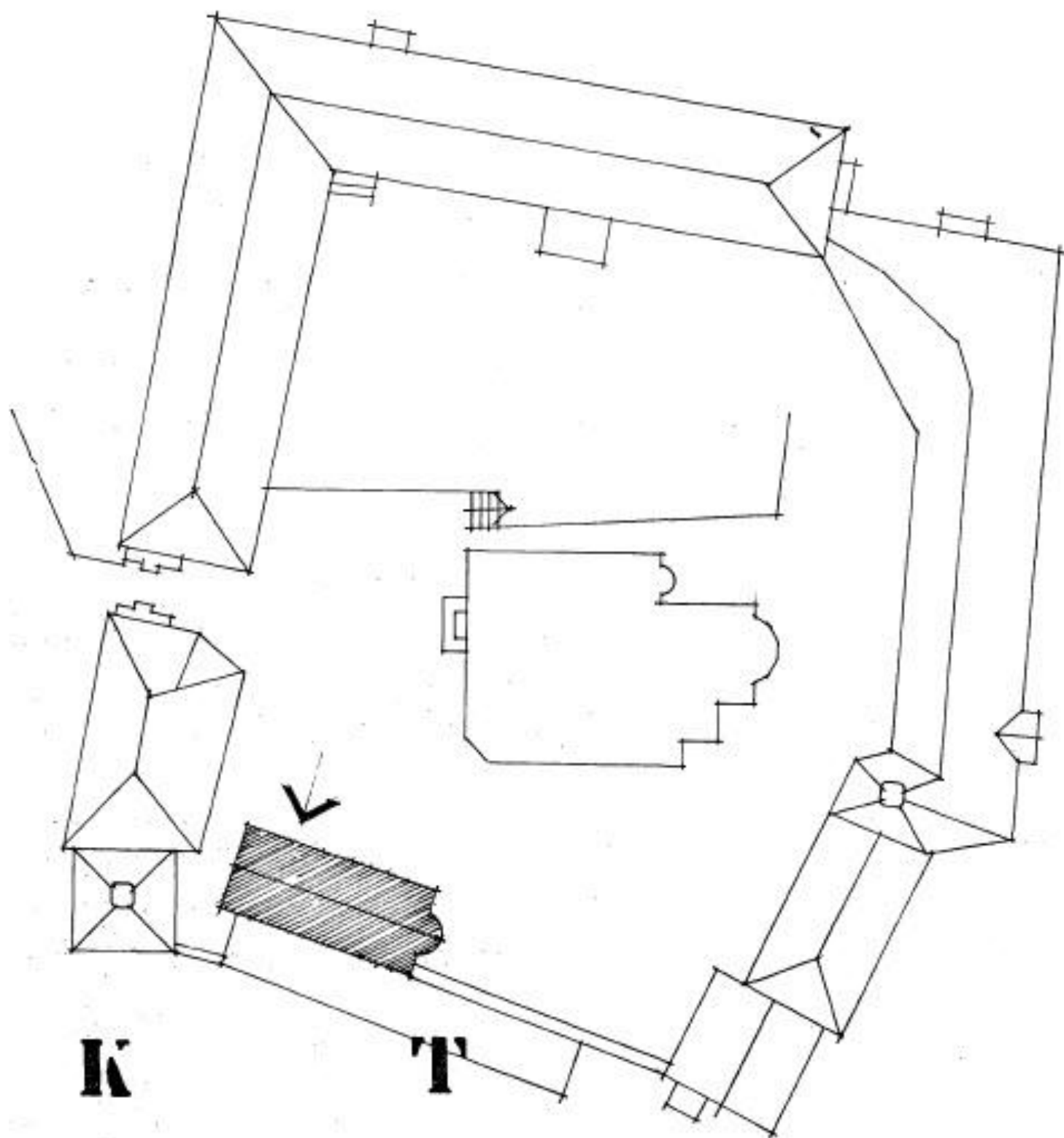
и стуб у средини просторије. Стубови на неки начин нарушавају јединство простора, па се ретко могу наћи на старијим трпезаријама. А овде је стуб морао бити постављен да би носио снажне греде међуспратне конструкције, као и преградне зидове просторија на спрату или спратовима. Зна се да су трпезарије, бар код нас, готово увек биле приземне грађевине. поготово без стамбених просторија на горњим етажама. А овде је, судећи према добро озиданој нужничкој јами, постојао бар још један спрат.

Једини значајнији изузетак од овога правила била је трпезарија у манастиру Манасији, чија се трпезаријска сала налазила на спрату, што се види по апсиди, које нема у приземљу. Ово је морало отежати приступ трпезарији, нарочито када се у манастиру налазио већи број калуђера. Разлози који су навели градитеље да овако поступе остају нејасни.

Упадљиво је да ова грађевина није имала апсиду, или је није имала довољно велику да би од ње остали трагови бар у темељима. Познато је да су скоро све наше сачуване манастирске трпезарије имале апсиде. То су обично већи апсидални простори, што не мора бити правило. Трпезарија у манастиру Манасији има, према својој величини, несразмерно малу апсиду, али ипак истурену ван равни зида. У трпезарији Марковог манастира апсида је мало подигнута у односу на под трпезаријског простора, док су на неким трпезаријама свеогорских манастира апсиде усечене у зидну масу.¹⁰ Обе откривене трпезарије у Ђурђевим ступовима у Старом Расу — старија из XII века и млађа из времена краља Драгутина — биле су без апсида. На старијој, Немањиној, према реконструкцији изведеној на основу археолошких налаза, као да је апсида касније додата, док је на млађој апсиду заменила једна од ниша на зиду дуже стране просторије. Код наше грађевине може се једино претпоставити да апсиде није било, или је била мала и усечена у масу зида, тако да није могао остати траг после рушења. Апсида је могла бити подигнута изнад нивоа пода и истурена на конзоли, што исто тако не би оставило трагове. На тај начин саграђена је апсида на малој гробљанској цркви у селу Доцу код манастира Студенице, а у новије време, у XIX веку, велика апсида на трпезарији манастира Светог Јована Бигорског у западној Македонији.

Према томе, из околности да нису пронађени остаци апсиде не мора се закључити да у овој грађевини није могла бити старија манастирска трпезарија. Апсида није обавезан део трпезарије, а уколико је била саграђена, видели смо, могла је бити урађена тако да по рушењу на остацима зидова не остане видљив траг.

¹⁰ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΑΘΗΝΑΙ, 1927. 21—31.

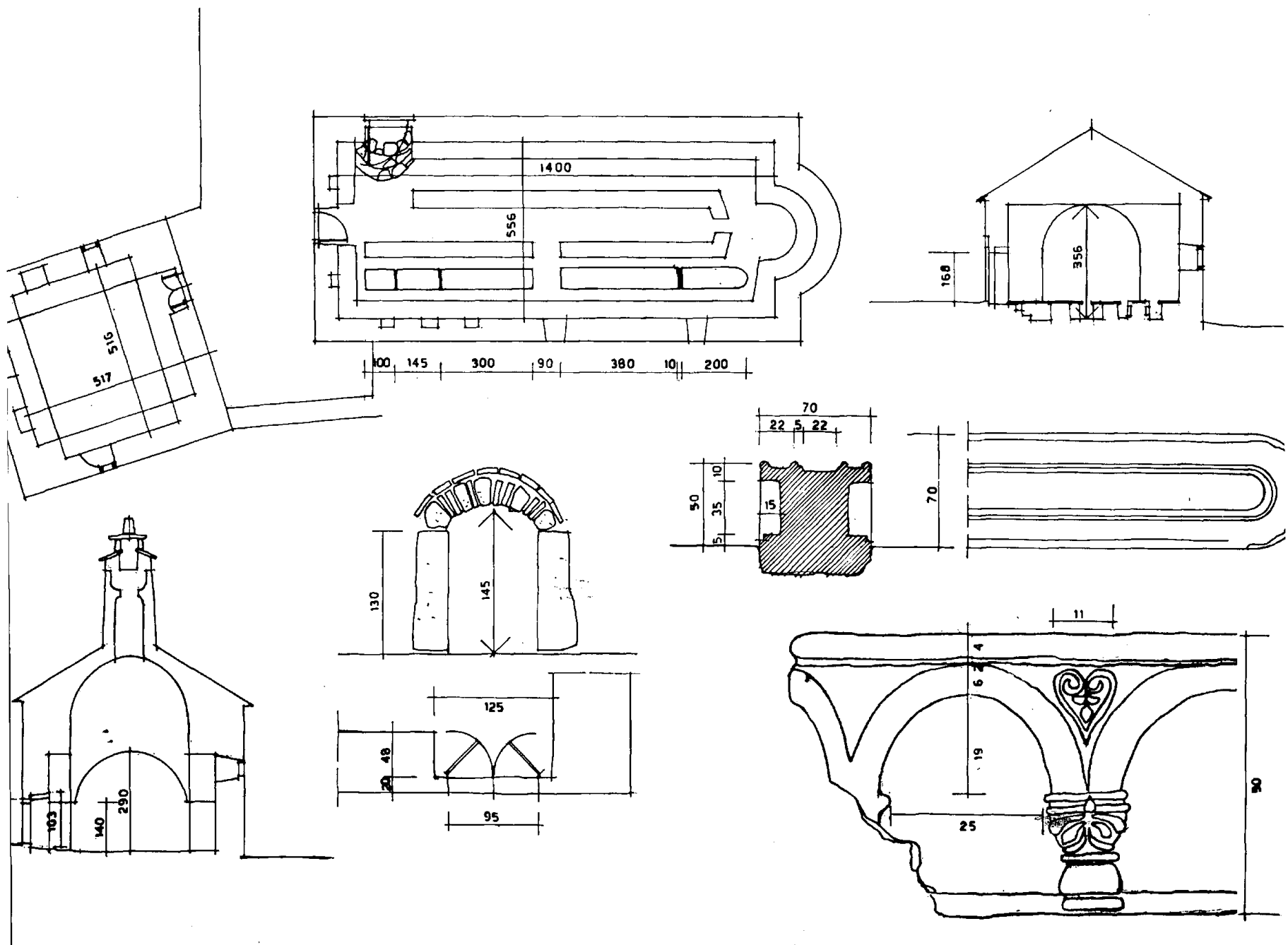
Сл. 10. Трпезарија манастира Трескавица, код нас, ваљда, још једина манастирска трпезарија са сачуваном кухињом-мађерницом и првобитним каменим столовима. На цртежима је, уз ситуациони план, приказана зграда трпезарије са уртаним столовима и клупама, основа и пресек кухиње, улазна врата у кухињу-мађерницу и један од столова. Само мањи део столова, који су урађени од масивних блокова камена дужине до 3,80 m, је завршен и украшен орнаментиком каква је приказана на цртежу. Треба још поменути, да је, на срећу, у недавном пожару, у којем су потпуно изгорели сви конаци — уз цркву, само још трпезарија остала поштеђена

Fig. 10. Réfectoire du monastère de Treskavac, peut-être le seul réfectoire de notre pays où il subsiste une cuisine à foyer et tables de pierre originelles. Les dessins montrent, en plus de la situation, le bâtiment du réfectoire avec tables et bancs, le plan et la coupe de la cuisine, une porte donnant accès à la cuisine à foyer et une des tables. Seule une petite partie des tables, faites de blocs de pierre massifs, d'une longueur de 3,80 m, avait été achevée et décorée d'ornements; ceux-ci sont reproduits sur le dessin. Il convient de mentionner que dans le récent incendie tous les bâtiments d'hébergement accolés à l'église furent complètement brûlés, sauf le réfectoire en fut épargné

Уколико прихватимо да је ово била старија манастирска трпезарија, теже је одговорити на питање где су се налазиле кухиња — мађерница — и друге помоћне просторије у којима су се чувале намирнице и припремала храна. За мађерницу се у близини трпезарије гради посебна зграда или, ако је под истим кровом са трпезаријом, посебна просторија. Најчешће се налази уза саму трпезаријску дворану, али може бити и одвојена мањим двориштем или неком помоћном просторијом. У манастиру Трескавцу мађерница је посебна

зграда, до које се долази преко сасвим малог дворишта, док је у манастиру Хиландару са трпезаријом повезана преко помоћних просторија — оставе и просторије за издавање хлеба и пића.

Овакву просторију овде нисмо нашли, а што је још више збуњивало, нису пронађена ни врата која би повезала трпезарију са кухињом. Према положају грађевине, мађерница би се морала налазити са западне стране, најпре на стази којом се од јужне капије манастирског дворишта прилази до цркве, или можда

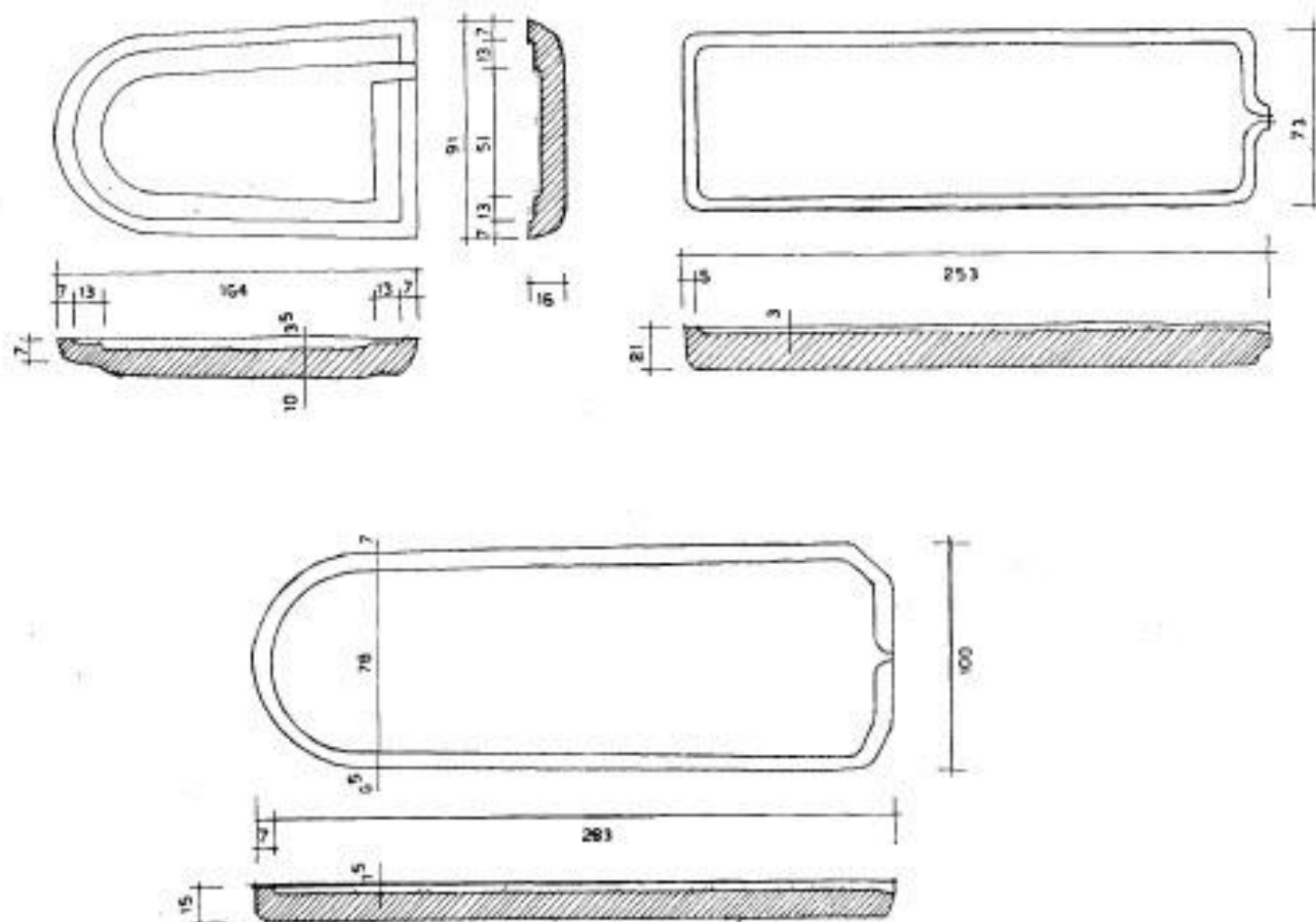
нешто западније, где је касније подигнут један од манастирских конака, чији су остаци истовремено откопани са великом палатом. Остаци зидова и темеља ове грађевине су испитани, али није пронађено ништа. На стази, испод плитког наноса, откопан је широк, речним облацима поплочан прилаз, а испод плочника зид (о коме је већ речено нешто више), који се пружао упоредо са западним зидом грађевине. Никаких трагова који би указивали на темеље зидова мађернице није било. А због своје посебне конструкције, могла би се лако уочити и препознати.

Остаје само да се претпостави да мађерница није била зидана онако како је било уобичајено и како је рађено у другим манастирима, већ да се наслањала на западни и на цео северног зида трпезарије. Зид који се пружа упоредо са западним зидом на одстојању од 3—3,5 m затварао је кухињу са западне стране. Врата која су повезивала трпезарију са мађерницом нису могла бити на њеном западном зиду, јер, видели смо, трагови врата на томе зиду нису пронађени. Она су се могла

налазити само на северном зиду трпезарије. На томе зиду, уза сам северозападни угао, нашли смо већа врата отворена за подрумску просторију, добијену после преграђивања велике дворане, па се може претпоставити да су старија, знатно мања, која су повезивала трпезарију са мађерницом, уништена приликом последње преправке зграде. Том приликом су морали бити уклоњени старији довртки да би се отвор проширио, чиме се омогућило уношење кабастих предмета у нову подрумску просторију. То се морало догодити онда кад је напуштена дотадашња намена зграде и када је претворена у скромну манастирску келију.

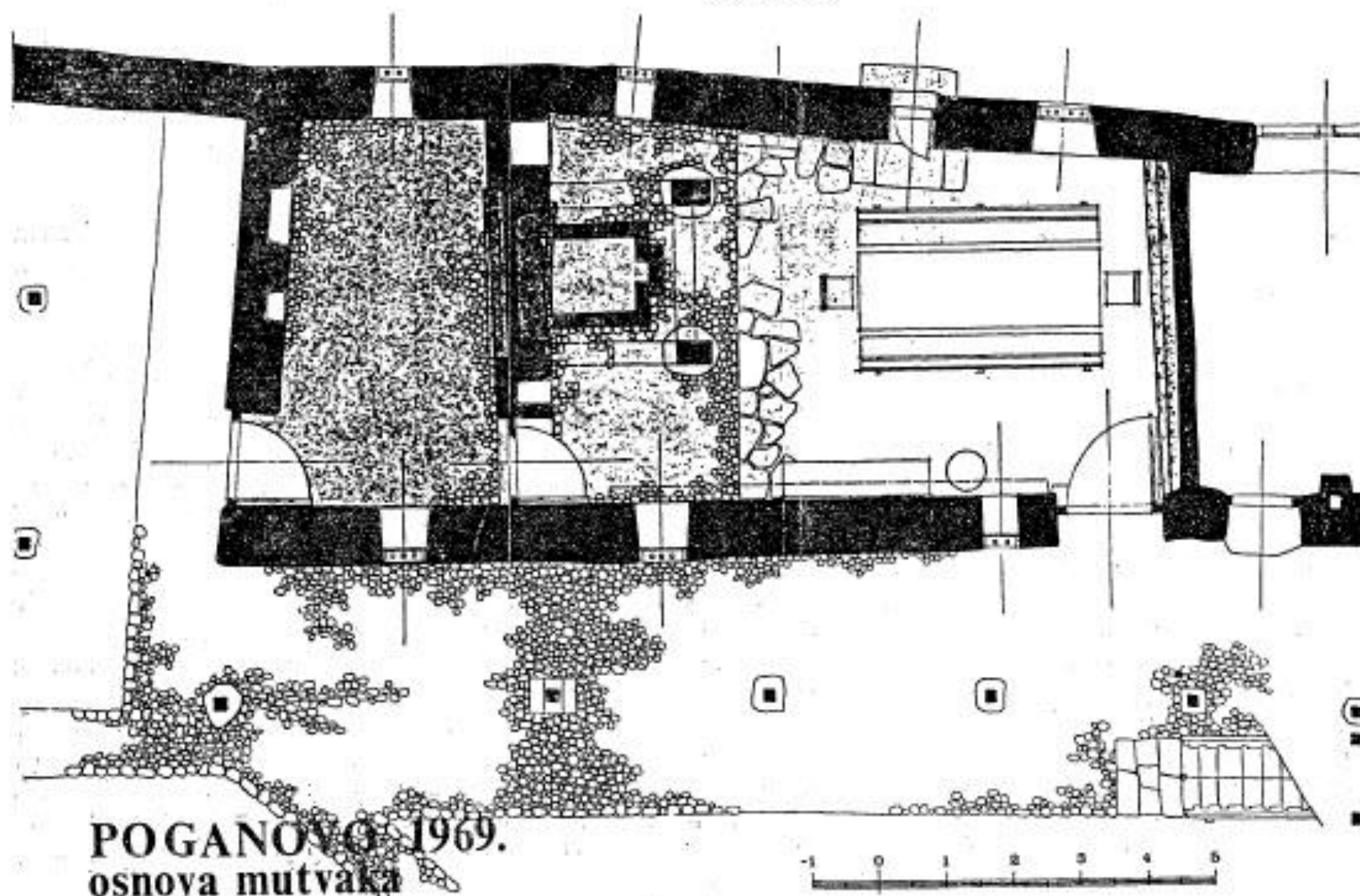
И место где је грађевина постављена наводи на помисао да су у питању остаци манастирске трпезарије. Трпезарије се граде увек у непосредној близини цркве, најчешће насупрот једном од улаза. Ово је условљено унутрашњим устројством живота манастирског братства, које захтева заједничку исхрану.¹¹ Обеди у

¹¹ Л. Мирковић, *Хиландарски типик*, Годишњица Николе Чупића XLIV (Београд 1935) 168.

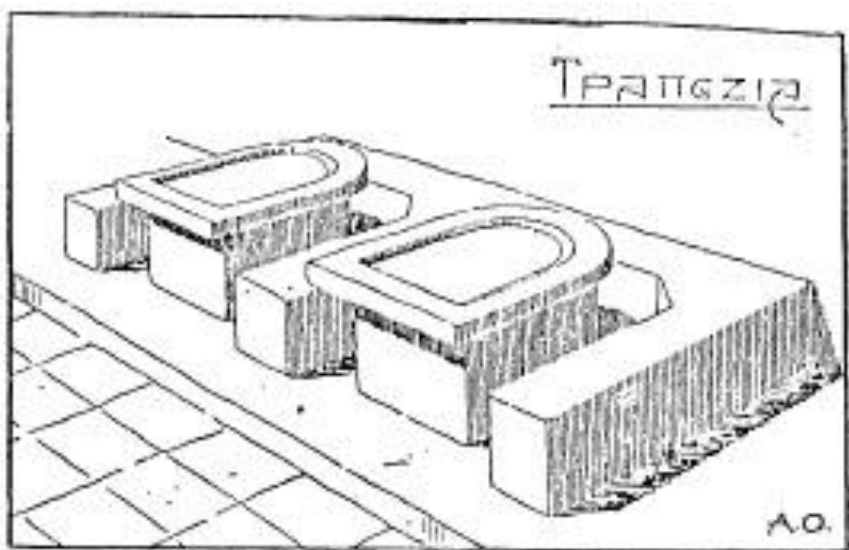
Сл. 11. Плоче камених столова из трпезарије у манастиру Хиландару. Приликом једне од већих обнова, највероватније у XVII веку, старији камени столови су замењени дрвеним, а неке од масивних мермерних плоча су одложене и чувају се у манастирском дворишту

Fig. 11. Les dessus des tables de pierre au réfectoire du monastère de Hilandar. A l'occasion d'une des grandes rénovations, effectuées le plus probablement au XVIIe siècle, les tables de pierre furent remplacées par celles de bois, tandis que certaines dalles de marbre massives furent mis à l'écart et sont conservées actuellement dans l'enceinte du monastère

Сл. 13. Трпезарија манастира Поганова

Fig. 13. Réfectoire du monastère de Poganovo

Сл. 12. Столови у трпезарији манастира Велика Лавра у Светој Гори. Цртеж А. К. Орландоса

Fig. 12. Tables du réfectoire au monastère de la Grande Laure au Mont Athos. Reproduction du dessin d'A.K. Orlandos

заједничкој просторији и у исто време прастара су хришћанска институција. Она је у манастирима утврђена правилима живота — типцима, где се у засебном поглављу одређује све што је везано за чин обеда, а посебно када и како се приступа трпези и јелу. Код

нас, Хиландарски и Студенички типик, оба направљена непосредно по оснивању манастира, по узору на старија византијска правила одређују да се трпези приступа непосредно после богослужења, што је код избора места за манастирску трпезарију посебно значајно. У деветој глави Хиландарског типика, каже се: „Пошто је извршено обично диоклисмо у припрати, тј. појести анафоре мало и испити (вина), иза већ свршене божанствене литургије, сви тамо (у припрати) сакупљени седе чекајући позив на трапезу, који бива ударом трапезнога била. Када се удари у било, одмах изашавши заједно са јерејем који је литургисао, чине поклон игуману, и тако пошто почне обични псалм ради слушања, иде сам игуман за трапезу и сви неизоставно који су указани да седе у првом јелу у трапези. Тако ушавши у трапезу и пошто се сврши речени псалм са малом молитвом, сви седају по од игумана одређеном реду, и једу предложено са благодарношћу.“¹²

Из овога произлази да се најпогоднији положај за трпезарију налази уз цркву, према улазу. А ова грађевина подигнута је управо преко пута јужног улаза у припрату.

На први поглед ово изгледа уверљиво и могло би се потпуно прихватити да не постоји, тј. да није све доскора постојао, према западном улазу у припрату, на месту ближем и погоднијем, тзв. стари конак са мађерницом и чак са две трпезарије — у приземљу и на спрату. Конак је делимично изгорео у пожару 1939. године, а његове рушевине стајале су све до 1949, кад су после снимања уклоњене.¹³ Сачувана дуборезбарена врата и један изрезбарени

јестек, који се налазе у осиромашеној манастирској ризници, са још неколико фотографија из времена кад је конак још стајао, показују да је грађевина подигнута у духу народног градитељства. Према цртежима и плановима сачињеним непосредно пред рушење, види се да трпезарије, а и све остале помоћне просторије, нису биле посебно велике.

Треба још размотрити и значај фрагмената фрескомалтера с остацима натписа који су нађени у отвору врата. Није сачуван довољан број комада да би се натпис могао саставити, па чак ни реконструисати део текста. Ипак их је било толико да би се могло закључити да је натпис све до рушења врата био бар делимично сачуван и да није био прекречен. Ископано је највише шута. Уз много издробљеног малтера, пронађено је свега неколико већих комада са живописом, који су се већ раније највероватније одвојили од зида, а потом и један сводар (о коме је било речи). Надвратници и остали делови лука над вратима уклоњени су приликом рушења.

Претпоставили смо да су то остаци натписа из 1619. године, који је објавио М. С. Милојевић у своме познатом *Путопису дела праве (старе) Србије*, 1872. године.¹⁴ Према Милојевићу, натпис се налазио у манастирској трпезарији, која је била у згради „патријарског дворца“. Дворац је у време његовог боравка у Патријаршији био већ запуштен и оронуо: „Највише је старински тип задржао дварац патријарски ... Овај крај тога дворца у садањој огради манастирској, био је место за посетиоце, млађе, ђаке итд. а ту је и трпезарија. Она је била више пута паљена, преправљана и живописана. Од последњег стоје и остаци натписа ... Од овог патријаршијског дворца, колико га овде има, сачувала је се, бар у главним зидовима, на два боја, првобитна изгледина са силним и одвећ честим прозорима ... Зидине су у дворца одвећ старе и дебеле, а по где где познају се и трагови старог живописа.“¹⁵

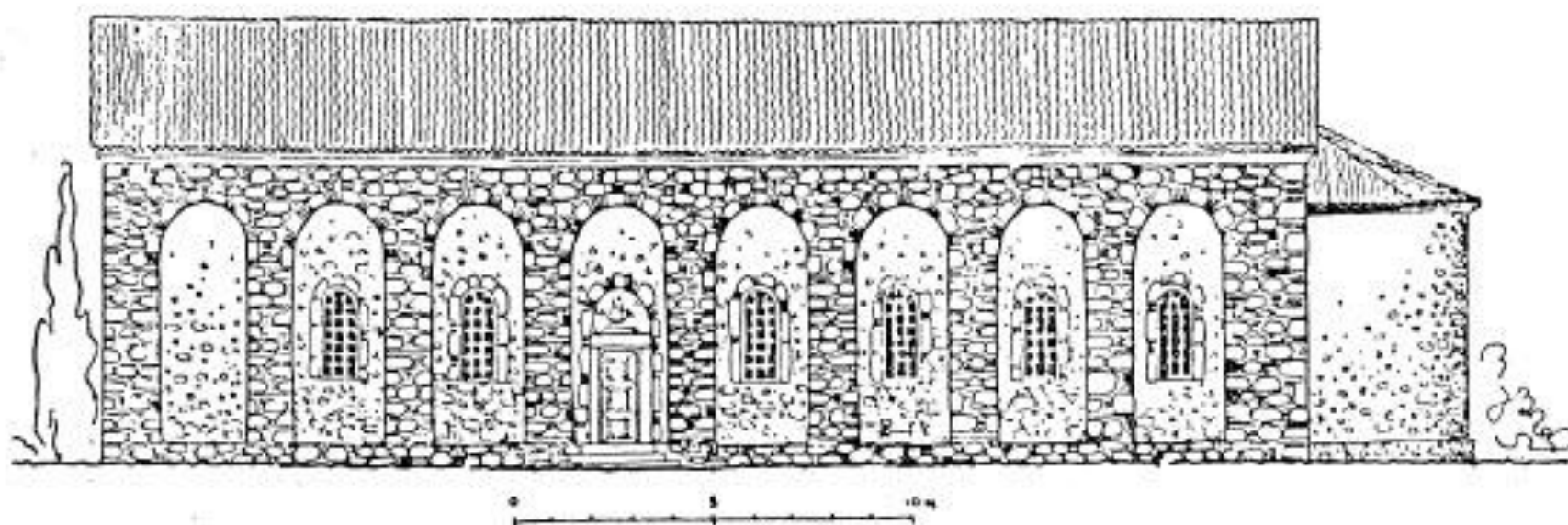
До данас није разрешена сумња у веродостојност података које је објавио Милојевић у своме раду. Највише је замерки било на његов однос према изворном материјалу. Записи које је прибележио и објавио, према тврђењу његових критичара, пуни су нетачних података, грешака и слободних интерпретација.. Текст се заиста тешко прати, а још га је теже протумачити, колико због стила и извесне несистематичности приликом излагања материје, толико

¹² Исто, 1868, 187.

¹³ Б. Вуловић, *Српски конак у комплексу зграда манастира Пећке патријаршије*, Зборник заштите споменика културе II (1951) 119, Р. Љубинковић, *Поводом чланка „Стари конак у комплексу зграда манастира Пећке патријаршије“*, Зборник заштите споменика културе III (1952) 121.

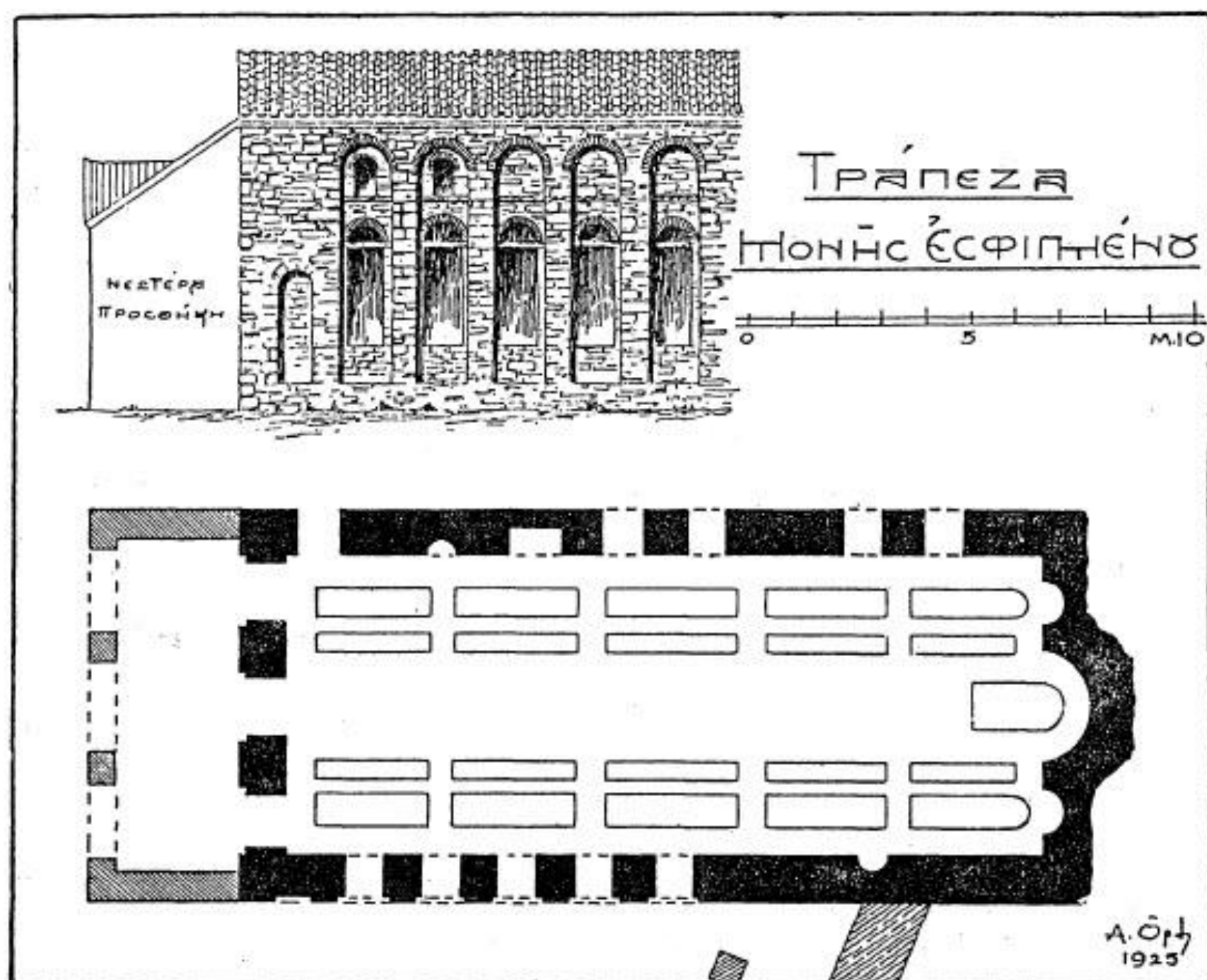
¹⁴ М. С. Милојевић, *Путопис дела праве (старе) Србије*, II, Београд 1872, 193.

¹⁵ Исто, 193.

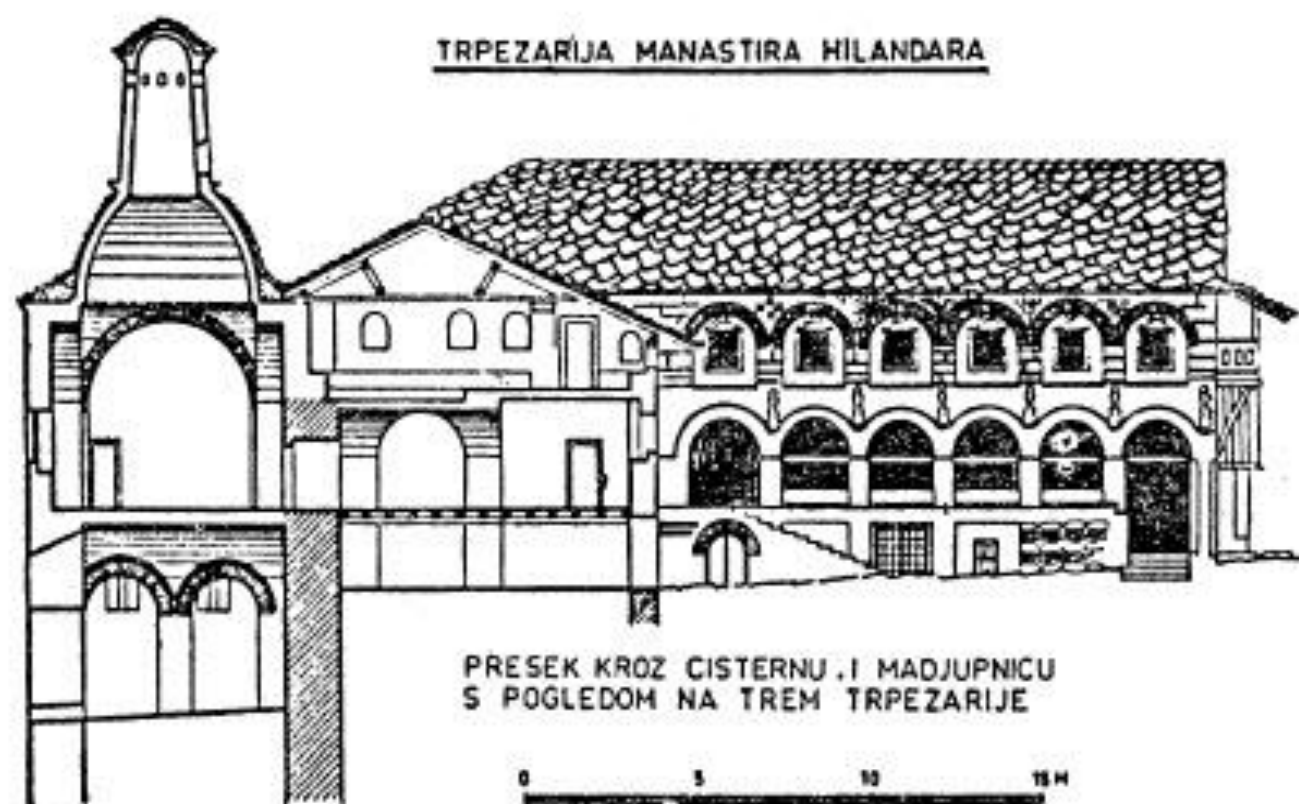
Сл. 14. Јужни изглед трезарије манастира Дечана, реконструкција. Према С. Ненадовићу. Трезарија протомајстора Борћа у Дечанима

Fig. 14. Réfectoire du monastère de Dečani, reconstitution. Vue du sud. D'après S. Nenadović, réfectoire du protomaître Georges au monastère de Dečani

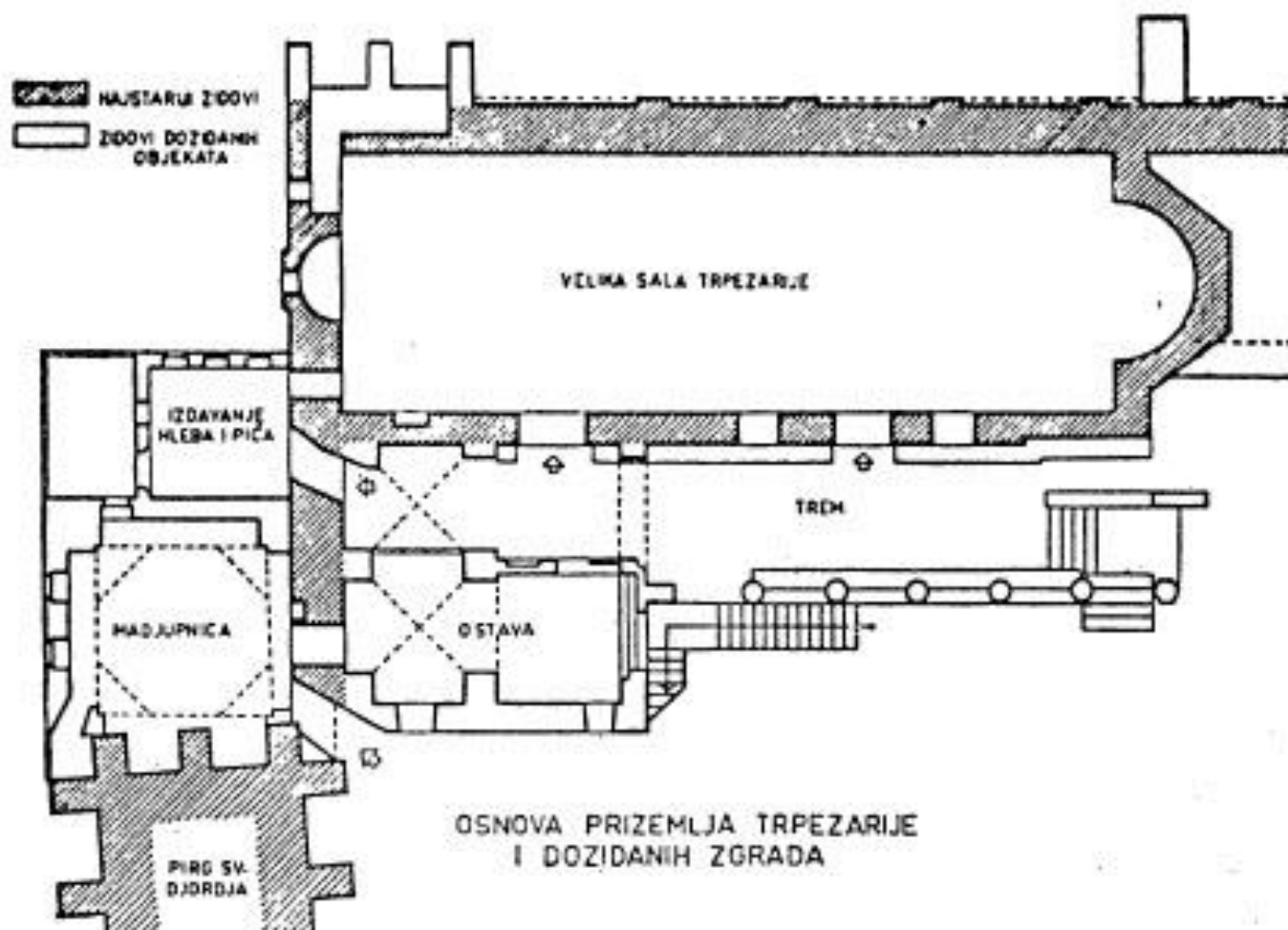
Сл. 15. Трезарија манастира Есфигмена, цртеж А. К. Орландоса

Fig. 15. Réfectoire du monastère d'Esphigmen. Reproduction du dessin d'A. K. Orlandos

Сл. 16. Трпезарија манастира Хиландара. Основа, пресек кроз мађерницу са погледом на трем. Према С. Ненадовићу, једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије

Fig. 16. Réfectoire du monastère de Chilandar. Plan, coupe de la cuisine et vue de la galerie. D'après S. Nenadole, achitecture présumée du réfectoire de Chilandar

због многих штампарских грешака који га чине још тежим и неразумљивијим.

Па онда, да ли смемо овоме Милојевићевом податку о трпезарији поклонити поверење? Није ли Милојевић, можда, олако прихватио, не проверавајући, неко сасвим несигурно обавештење. Мислимо, ипак, да је верно пренео оно што је видео и што је у још живој традицији у Пећи и Патријаршији постојало. Објављени подаци су корисни и нису лишени изворне вредности. Када је реч о подацима који се односе на грађевине у Пећкој патријаршији, упоређивање са оним што је откопано и потом анализе текста и упоредна истраживања показују, што ћемо касније боље видети, да им се може веровати.¹⁶

На помисао да су у отвору врата велике дворане пронађени остаци натписа који је објавио М. Милојевић, упућивао је највише тип слова и употребљена боја за сликање фреске. И начин исписивања слова, а и боја, у великој мери се подударају са бојом и типом слова са других радова истог мајстора живописца — Георгија

Митрофановића, или Георгија Зографа, како је у овоме натпису записано. Утврђено је да је хиландарски монах Георгије Митрофановић управо тих година радио и на живопису у цркви Св. Димитрија у Патријаршији.¹⁷ Истина, у натпису се не помиње трпезарија, а садржај натписа се могао односити и на просторију уређену за неке друге потребе, на пример на свечану дворану, капелу или неки од параклиса. Због тога се може сматрати за сигурно да је приземље ове палате било коришћено још 1619. године, кад је „исписано“, као и да то

¹⁶ На пример, зидови откривене грађевине су изузетне дебљине, што, видели смо, Милојевић посебно наглашава.

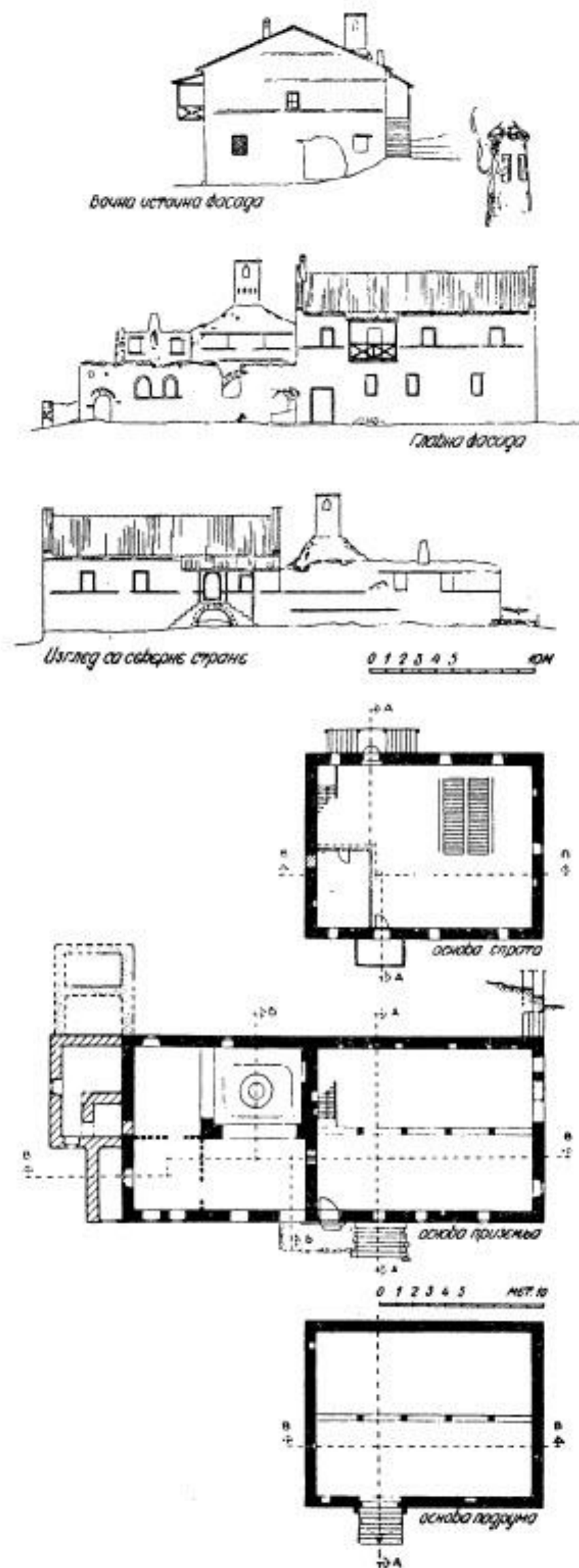
¹⁷ О раду Г. Митрофановића више код: S. Petković, *Zograf Georgije Mitrofanović u Pečkoj patrijaršiji 1619—1620. godine*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IX (1964) 238—240. Петковић се посебно задржава на веродостојности преписа, закључујући да је, у овом случају, Милојевић забележио тачно оно што је видео.

није прво украшавање живописом њених зидова, што и Милојевић помиње. Видели смо да су у њој пронађени фрагменти старијег живописа.

Милојевић у свом путопису опширно говори о Патријаршији, а посебно о грађевинама у манастирском дворишту и о стању у коме је манастир затекао. Он на више места помиње патријархов дворца, па тако говорећи о јужном манастирском зиду каже да је од када је „дозидан и назидан“ смањио простор дворишта и додаје: „Поменути нови зид, огромне вратнице на њему баш до бив: патријарског дворца”.¹⁸ Посебно је и значајан опис манастирског дворишта: „Што се тиче зграда монастирских, оне се могу поделити на пет одељења. У једном, иза олтарa патријаршије са баштом огромном седи и туман, са још неким калуђерима. Ово је од осталог дворишта, као и сама црква, одвојено огромним зидом. Друго је са северне стране, а западно од манастира, са великим зградама, садање трпезарије, подрума, нових ћелија итд. Иза њега, до северног зида, стоји једна, али мала градина. Треће је одељење, при западном дувару, које се дели на четворо: архимандритове ћелије, са још неким калуђерима; коњушње; старе ћелије; и амбари. И ово одељење има велику градину. Четврто је са јужне стране зида, а западно од бившег патријаршијског дворца, огромно старо здање, такође са градином; и пето тако звани Патријаршијски дворца.”¹⁹

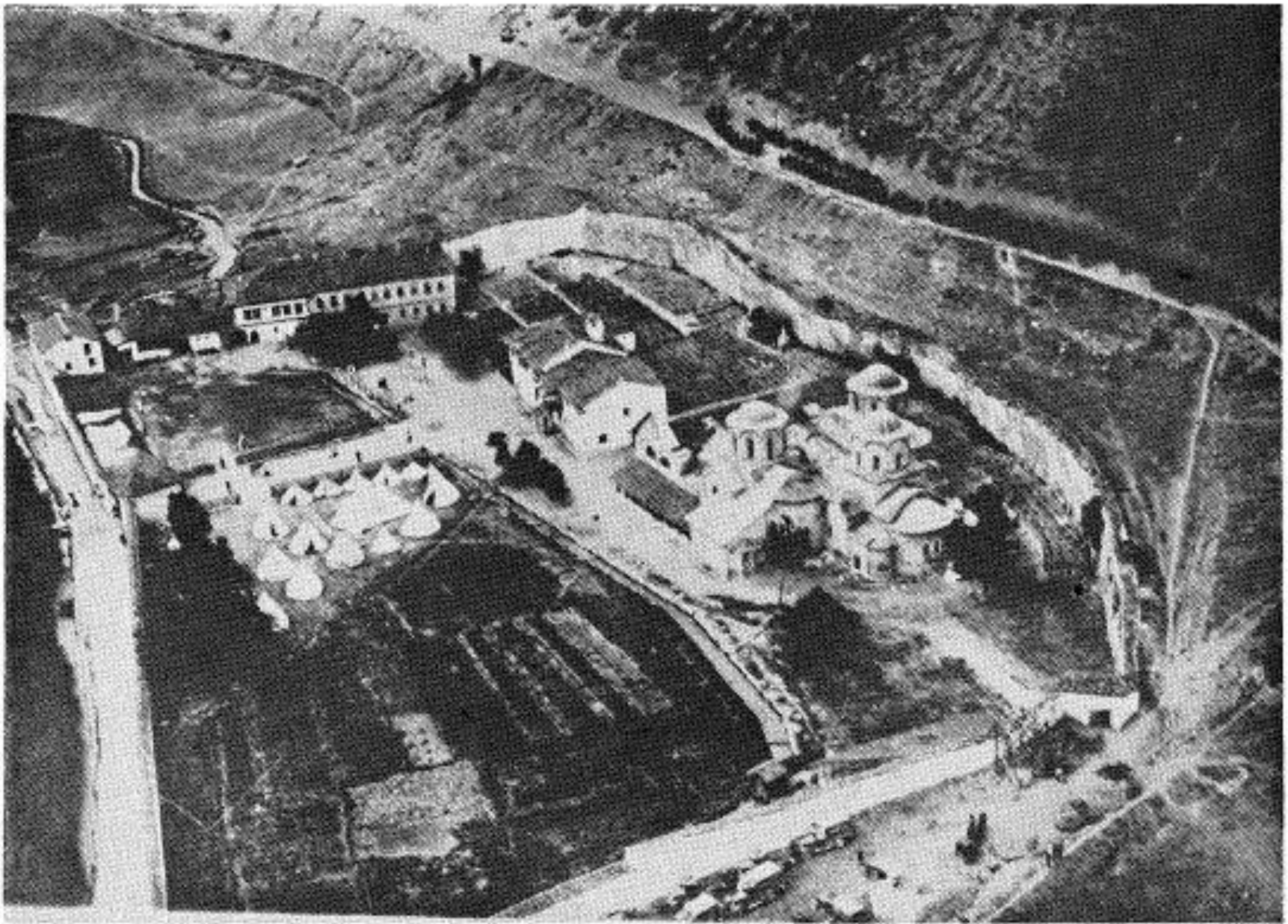
Оба описа помажу да се поближе утврди место патријаршијског дворца и старе трпезарије. Из првог се види где се налазио — од велике капије према цркви — управо тамо где се налазила грађевина коју смо открили. Други део је још јаснији и одређенији: „западно од бившег патријаршијског дворца, огромно старо здање ...” Ово „старо здање”, које се налазило западно од дворца, несумњиво упућује на другу, западније положену грађевину, о којој је већ укратко било речи, а која је истовремено откривена с палатом.

Овај опис, а нарочито његов други део, подудара с представом манастирског дворишта на једином аутентичном ликовном документу о патријаршији, на гравирани Георгија Стојановића из 1745. године, чији се отисак чува у манастирској ризници.²⁰ Подударност је тако велика да се има утисак да ју је Милојевић приликом писања и описивања распореда грађевина, оградних зидова и, нарочито, вртова, имао пред собом. То је могуће, гравирани је могао подробно проучити и у самој Пећкој патријаршији. Ипак, Милојевићев опис нису у потпуности преузети са гравире. Неке неподударности између описа и цртежа, затим између оног што је откривено приликом истраживачких радова и представе на гравирани, говоре да је Милојевићев опис начињен према белешкама урађеним у самој Патријаршији. Због тога верујемо да Милојевић није могао

Сл. 17. Стари конак — стара трпезарија у Пећкој Патријаршији, стање пред рушење. Цртеж Б. Вуловића

Fig. 17. Ancien bâtiment d'hébergement — ancien réfectoire au siège du Patriarcat de Peć. État avant la démolition. Dessin dû à B. Vulović

Сл. 18. Манастир Пећка Патријаршија снимљен непосредно после или у току првог светског рата. Уз цркву, западно, види се зграда старе манастирске трпезарије са маберницом. На месту где су постављени шатори налазила се патријаршијска палата. Како се види већ тада су остаци зидова били сакривени под слојем земље и шута

Fig. 18. Monastère au siège du Patriarcat de Peć, photographié au cours ou au lendemain de la Première guerre mondiale. Contre l'église, à l'ouest, on aperçoit le bâtiment de l'ancien réfectoire avec cuisine. A l'endroit où sont dressées les tentes, se trouvait la résidence du patriarche. Comme on le voit, les vestiges des murs étaient déjà ensevelis sous une couche de terre et de gravats

да се забуни кад је наводио где је видео и забележио натпис. Он говори о „патријарском двору“, где је трпезарија; али он прави разлику и за другу грађевину каже „садања трпезарија“. А та зграда стајала је у манастирском дворишту све до 1949. године, кад је порушена. Да се натпис који Милојевић доноси, или бар његов део, налазио на новој трпезарији, морао би још неко за тако дуго време да запази, или бар да на њега укаже, ако га већ не би објавио. А то значи да се натпис морао налазити управо тамо где наводи М. Милојевић, значи на палати, а не на некој другој манастирској грађевини. Таква грађевина у манастирском дворишту у то време једноставно није постојала.²¹

Упоређивањем онога што је приказано на гравирима са оним што је код испитивања манастирског дворишта откривено, као и са оним што је доскора постојало у манастирском дворишту, долази се до закључка да се распоред грађевина и облик манастирског дворишта слажу у општим цртама. Само су грађевине

уцртане на месту где би се морала налазити трпезарија — патријаршијски дворац, и нешто западније један од манастирских конака — келија, на гравирима приказане нешто друкчије него што се могло закључити према ономе што је откривено. Конак се пружа дужом страном у правцу север—југ, и имао је на источној страни трем, чије смо остатке нашли, док

¹⁸ М. С. Милојевић, *нав. дело*, 191.

¹⁹ *Исто*, 192.

²⁰ О гравирима више код: Р. Љубинковић, *Поводом чланка „Стари конак у комплексу зграда манастира Пећке патријаршије“*, 121; О. Недић, *Прилог проучавању аутентичности архитектуре приказане на старим гравирима на примеру Пећке патријаршије*, *Зборник заштите споменика културе* XI (1960) 171.

²¹ Грађевина је порушена негде око 1912. год. О томе говоре већ наведена сећања старијих мештана, а потврђује и фотографија Патријаршије снимљена највероватније одмах после окончања рата, на којој се види да је место где се налазила стара палата већ било заравњено.

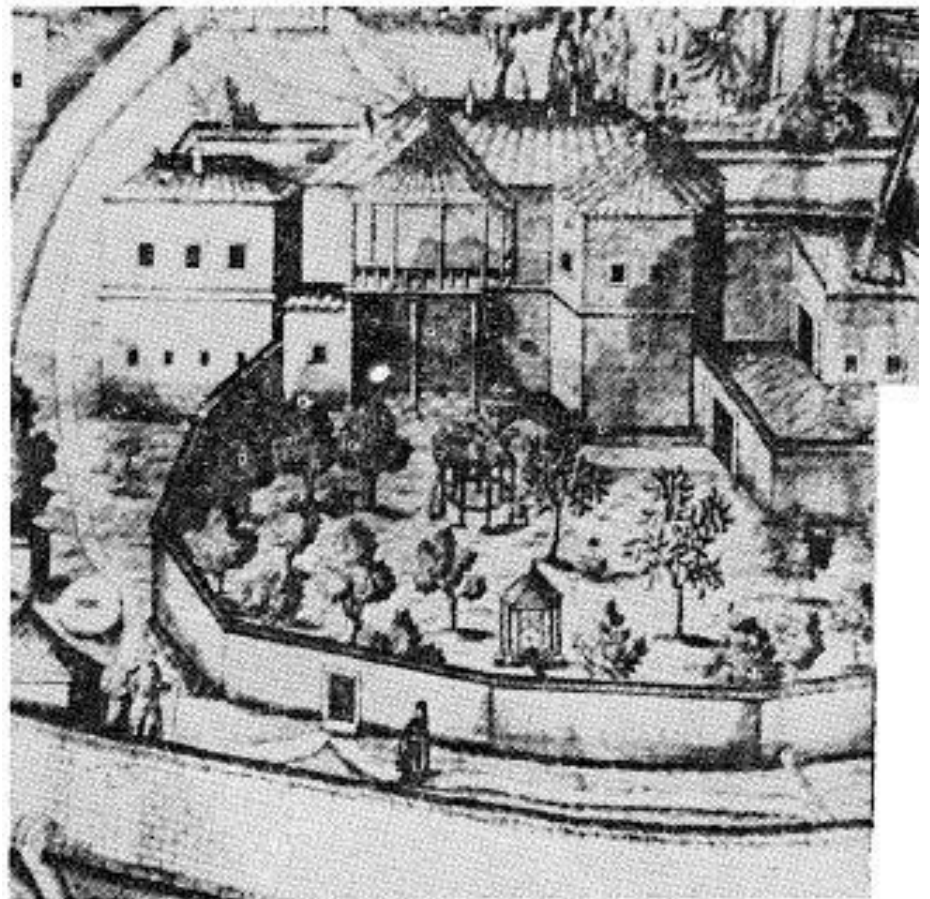
је трпезарија лицем окренута ка северу, па је и трем имала са те стране.

На бакрорезу је измењен положај грађевина. Конак је постављен обрнуто — у правцу исток—запад, што се види по облику крова, а нема ни трем, док је лице трпезарије са тремом окренуто ка југу. Ове неподударности могу се лако објаснити. Највероватније да је Стојановић сваку грађевину за време боравка у Патријаршији засебно цртао, и то увек са pročеља, и тако их приказао и на бакрорезу у настојању да истакне оно што је сматрао најзначајнијим и најлепшим. Из истог су разлога обе ове грађевине на гравирима померене нешто више према западу, требало је открити цркве, којима мора, очито, приписати најочљивије место.

Уосталом творац бакрореза није владао перспективом, па су и из тога проистекле тешкоће код представљања. Уз то је са доста слободе приказао неке грађевине. Читава гавира је пуна детаља који се нису никако могли наћи на грађевинама око Патријаршије, а према ономе што је до сада истраживањима утврђено, за неке грађевине (куле на зидовима око манастира, нпр.), може се сумњати да су уопште постојале, док друге уопште нису забележене.²²

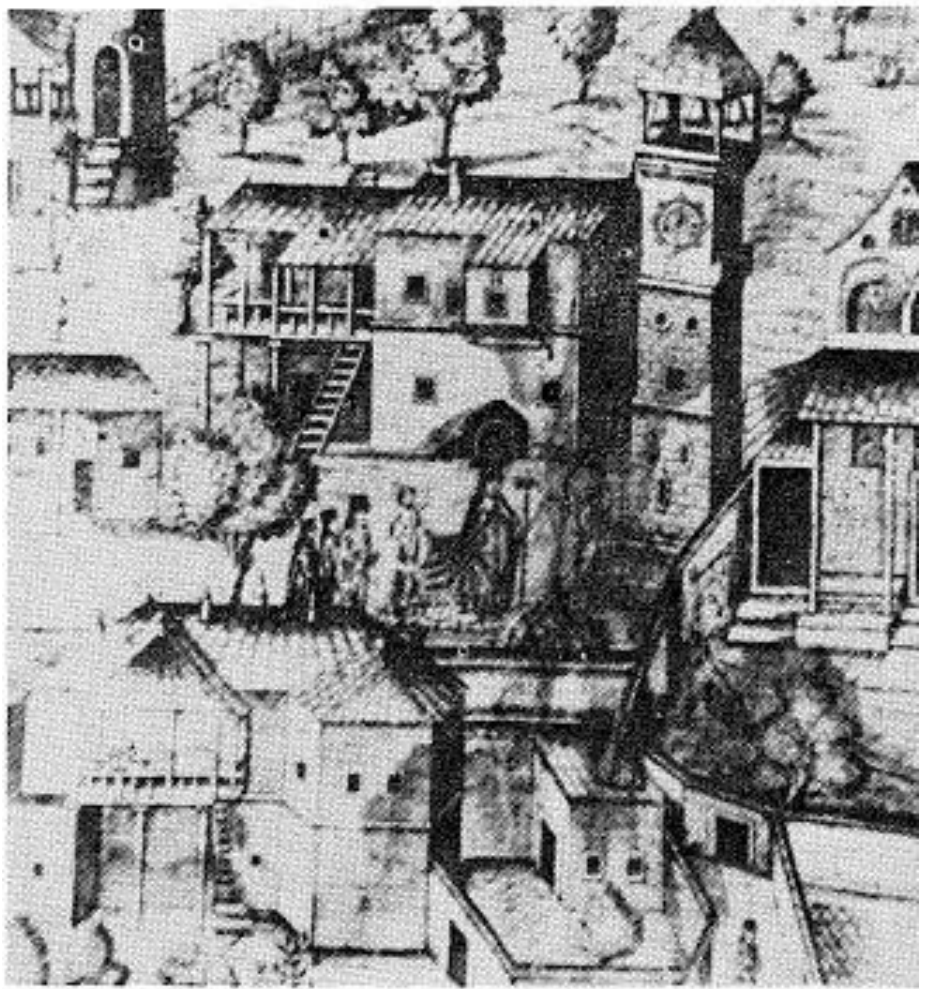
Збуњују и ознаке са којима су на гравирима обележене грађевине. Зграда означена са 3 сувише је мала да би се у њој сместила „мађерница, и до ње трпезарија, и над том трпезаријом друга велика трпезарија, а под мађерницом брашнарница, и до ње подрум велики и простран и гостински дом и под њим коњушница“, као што се набраја у опису испод цртежа. Са друге стране, знамо сигурно да је у згради означеној са и била кухиња, две трпезарије, на спрату и у приземљу, као и гостинске собе. А у опису се о њој говори само као о пекарници. Ако ову очигледну погрешку припишемо неспоразуму приликом исписивања ознака код коначног обликовања гравире, онда можемо прихватити да се манастирска трпезарија 1745. године налазила насупрот западног улаза у цркву. Кад је већ реч о ознакама и опису грађевина, треба поменути да је за једно од старих здања и Стојановић задржао старији назив под којим је било познато генерацијама калуђера и поклоника: „палата патријарска“, као што је назива и Милојевић.

Потребно је да се поново вратимо на мађерницу која се морала налазити уз трпезарију. Цртеж на једном сасвим малом делу гравире, чему у први мах није поклоњено довољно пажње, отклонио је сумњу и потврдио да је у „палати патријарској“, како је М. Милојевић назива, била уређена и манастирска трпезарија. У сасвим малом дворишту уз здање које се налази на месту где су откривени остаци старе палате — трпезарије, нацртана је зграда са равним или, пре, једно-

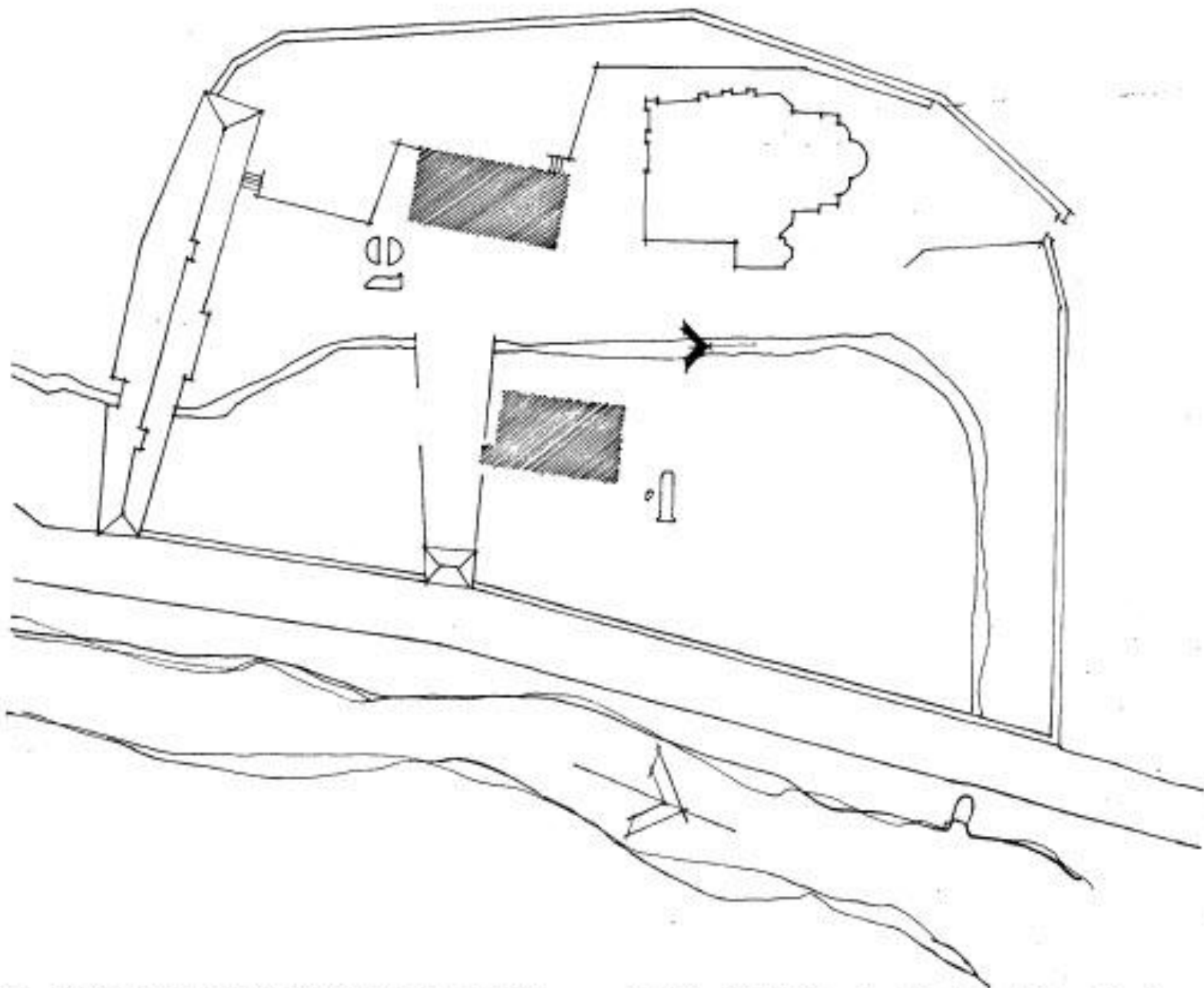
Сл. 19. Патријаршијска палата, представа на бакрорезу Георгија Стојановића

Fig. 19. Résidence du patriarche, telle qu'elle était représentée sur l'estampe de Georges Stojanović

Сл. 20. Стари конак или трпезарија са мађерницом, цртеж са бакрореза Георгија Стојановића

Fig. 20. Ancien bâtiment d'hébergement ou réfectoire avec cuisine à foyer; dessin fait d'après l'estampe de Georges Stojanović

Сл. 21. Положај и однос према цркви зграде манастирске трпезарије (2) и патријаршијске палате (1)

Fig. 21. Situation du réfectoire (2) et de la résidence du patriarche (2) par rapport aux églises

водним кровом, на коме се види широк, скоро здепаст димњак, сличан димњацима каквим се из наших отворених сеоских огњишта изводи дим, али и онима којима се обично завршава кубе мађернице. То на цртежу није уочљиво и промиче пажњи, али је чињеница да се налази уз палату и да није без разлога учртано. Анализе показују да је код аутора гравира за све већ изречене замерке ипак постојао веома изражен напор да се конаци и манастирске палате представе што верније. Па и ако се узму све недоследности код представљања грађевина, пометње код склапања цртежа у целину и на крају грешке код преношења на бакарну плочу, чиме се може објаснити што је неким грађевинама промењено место, остаје ипак, да је ово мађерница — кухиња трпезарија. А то може само да значи да се трпезарија, бар неко време, налазила у приземљу патријаршијске палате.

Са овим до сада није речено све о старој трпезарији у Пећкој патријаршији. Мислимо да би на крају ипак требало поставити питање: да ли је трпезарија чије остатке имамо пред собом и прва манастирска трпезарија. Највероватније да није. Пре свега, мало је вероватно да би овако велики и значајан манастир, у коме је од XIII века резиденција српских архиепископа, а од 1346. године и седиште патријарха, био без посебне зграде

за трпезарију. Она је морала бити засебно подигнута грађевина, зидана репрезентативно, а уједно и довољно пространа да може да задовољи потребе архиепископског и духовног седишта. Дворана у приземљу патријархове палате тешко да је могла да одговори потребама овог значајног манастира.

То потврђује и чињеница да није пронађено ништа што би непобитно доказало да је велика дворана у приземљу овог здања грађена за трпезарију. Ниједан од чинилаца који одређују манастирску трпезарију — величина дворане, апсида, кухиња — да набројимо само оне најуочљивије, није утврђен. Доказано је само да је трпезарија неко време била у овој згради. Ово је морало бити привремено решење, настало из потребе, које је, изгледа, стицајем прилика потрајало дуже. Колико је то трајало, није било могуће тачно утврдити. Нова трпезаријска зграда, коју добро познајемо, јер је порушена тек после рата, могла је бити саграђена тек пошто су се усталиле прилике после велике сеобе, што значи негде на почетку XVIII века. То доказује и гравира Георгија Стојановића, јер цртежи за гравиру

²² О гравирима Георгија Стојановића из 1745. године више код: Р. Финдрик, *Утврђење манастира Пећке патријаршије*, 234.

нису могли бити урађени после 1745. године, али су могли настати и коју годину раније.

Цртеж који показује грађевину у којој се у то време налазила манастирска трпезарија баца мало више светла на историјат грађења у манастиру, а показује и о каквој је грађевини реч. Јасно се види да је зграда нове трпезарије имала у то време на свом западном крилу, испред просторије на спрату, отворен трем са степеништем за спрат, и да изгледа управо онако како и данас изгледају скромније градске или, чешће, сеоске зграде подигнуте у духу народне градитељске традиције. Тек касније, у XIX веку, тај део је прерађен и дограђен, па је тада добио и нови облик. То је, уосталом, био одраз прилика — осиромашени манастир није могао да гради ни брже ни боље. Нова зграда трпезарије је сасвим скромно здање. Због тога она не би могла бити старија манастирска трпезарија.

Ипак је трпезарија на овоме месту могла бити саграђена и знатно раније. Један од натписа у цркви Светих апостола, уз остало, говори и о трпезарији: „Обнови се овај свети и божанствени храм, трудом и прилежношћу првосвештеног архиепископа кир Пајсија и пописа се један део, онолико колико нам је било могуће, у љубави и усрдију, са целим братством, године која пролази 1634, индикта другог. Исте године и трпезарију прекрих у великој нужди...”²³

О којој је трпезарији овде реч. Да ли је посреди само нека обнова, поправка или се гради нова зграда. Да је била у питању само поправка, вероватно би то и било написано — био би употребљен други израз који то и означава: „понови се”. Али овде је дословно речено „прекрих трпезарију у великој нужди”, што поред тога што на један сажет и искрен начин обавештава о свим мукама и тегобама у овим за Патријаршију тешким временима, упућује и на велики грађевински подухват, који је превазилазио обичну поправку. Може се само претпоставити да је реч о великој обнови старе трпезаријске зграде, запуштене и пропале, од које су стајали можда још само зидови. Има пуно разлога да се поверује да је на томе месту и пре изградње нове трпезарије са мађерницом стајала нека грађевина, највероватније прва манастирска трпезарија. Познато је да се у помену или натпису о подизању или изградњи неке цркве, манастира или какве друге значајне грађевине, веома често занемаривао податак о ранијем порушеном и запустелом здању на томе месту. Уосталом, већи број наших старијих сакралних грађевина подигнут је на давнашњем култном месту, као што се догодило и са црквама Пећке патријаршије, али се то посебно не наводи.

Ово место је ближе цркви од „палате патријарске” и по типичу више одговара трпезарији. Налази се у непосредној близини западног ула-

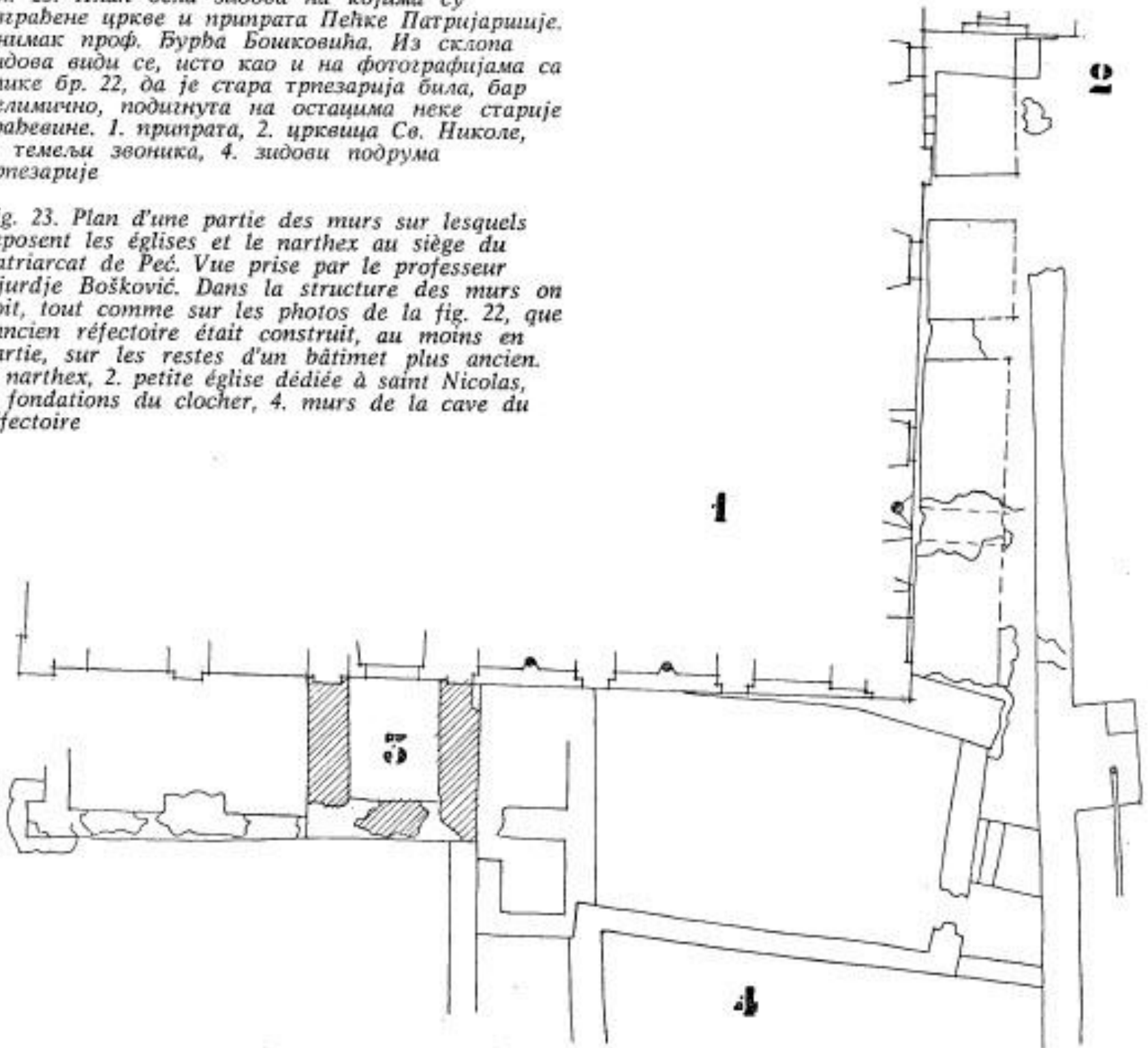
Сл. 22. Део зидова подрума старог конака, тј. некадашње манастирске трпезарије

Fig. 22. Une partie des murs de la cave située au-dessous de l'ancien bâtiment d'hébergement, c'est-à-dire au-dessous du réfectoire

за у црквену припрату, главног улаза у цркву, који се у прошлости сигурно више користио него данас. На крају, ту је и традиција. Познато је да се у народу код грађења поштује и чува традиција, а манастири, као чувари нашег историјског памћења, били су позвани више од других да то још тврдокорније чине.

Сл. 23. План дела зидова на којима су изграђене цркве и припрата Пећке Патријаршије. Снимак проф. Бурђа Бошковића. Из склопа зидова види се, исто као и на фотографијама са слике бр. 22, да је стара трпезарија била, бар делимично, подигнута на остацима неке старије грађевине. 1. припрата, 2. црквица Св. Николе, 3. темељи звоника, 4. зидови подрума трпезарије

Fig. 23. Plan d'une partie des murs sur lesquels reposent les églises et le narthex au siège du Patriarcat de Peć. Vue prise par le professeur Djurdje Bošković. Dans la structure des murs on voit, tout comme sur les photos de la fig. 22, que l'ancien réfectoire était construit, au moins en partie, sur les restes d'un bâtiment plus ancien. 1. narthex, 2. petite église dédiée à saint Nicolas, 3. fondations du clocher, 4. murs de la cave du réfectoire

Због тога верујемо да је нова трпезарија, која је дочекала наше време, била саграђена на темељима или рушевинама старије, која је неким поводом била скоро потпуно уништена. На жалост, снимак стања који је урађен непосредно пред рушење не говори много о томе, јер нису објављене анализе зидова из којих би се могао видети ток градње.

Ипак постоје два, истина, за сада, још увек скромна трага, која указују да би стару трпезарију требало тражити управо на овоме месту. Прво, део подрума откопан 1966. године показује да је у питању заиста стара грађевина. Истраживања су обухватила простор западно од припрате, и то само његов јужни део, а открила су неке зидове који се пружају према западу. Том приликом откопан је и део подрумских зидова старе трпезарије. Утврђено је да су сви ти старији зидови међусобно повезани. Као и највећи део грађевина у Пећкој патријаршији зидани су речним облацима, али са местимичним убацивањем опеке. Уочено је да зидови, бар онај део који је био откривен, припадају некој старијој грађевини,

чији се зидови подвлаче под темеље припрате, тј. да је припрата делом подигнута на зидовима старије грађевине.

Највећи део ових зидова непосредно уз припрату откривен је раније, 1933. године²³, али ни том приликом, као ни овом, није се ишло много даље. Није се могао испитати цео простор, а ни унутрашњост припрате, што би могло да пружи нове, непознате податке о историји сакралних, а можда и профаних грађевина у Пећкој патријаршији. Није било могућности ни да се у целини испитају зидови подрума и темељи преосталог дела зграде, али и ово што је урађено било је довољно да се види да је нова манастирска трпезарија лежала на остацима неке старије грађевине.

Подробнија разматрања цртежа зидова и фотографија порушене зграде трпезарије потврђују овакав закључак. Иако се из цртежа не може видети како су зидна платна озидана,

²³ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, 327.

²⁴ Б. Бошковић, *нав. дело*, 90—165.

Сл. 24. Цркве манастира Пећке Патријаршије са зградом трпезарије. Снимак пећког фотографа Васа Радловића

Fig. 24. Eglises du monastère au siège du Patriarcat de Peć et le bâtiment qui abritait l'ancien réfectoire. Vue prise par Vaso Radulović, photographe de Peć

ипак се може уочити да се зидови приземља разликују од зидова спрата. Са свих страна грађевине зидови спрата су ојачани дрвеним серклажима — атулама и кушацима, што је битна одлика пуних зидова у народном градитељству. Насупрот томе, зидови приземља немају ову видљиву дрвену арматуру.²⁵

Познато је да се пуни зидови у народном градитељству ојачавају на целој висини хоризонтално положеним гредама, на приближном одстојању од 1 m, које остају видљиве са лица зида. То је нужно највише због начина зидања. За везиво се претежно користи малтер од блата, који има слаба везивна својства, а често ни кречни малтери нису довољно чврсти да би могли да обезбеде пуну носивост зидној маси. Дрвена арматура омогућавала је, уз то, да зидови имају мању ширину, чинила је зид еластичнијим, а целу грађевину отпорнијом на спољне утицаје, какви су били ветрови, снег, потреси, или покретна оптерећења, која су код стамбене архитектуре посебно изражена.

Код сакралних грађевина и старијих палата, дрво се само изузетно користи. Највише за серклаже између спратова, за ојачање венца испод кровне конструкције и за затеге код лукова и сводова.²⁶ Зидови се не армирају, бар не на начин на који се то ради у народној архитектури, а уколико се и користи ар-

матура, она није видљива. Због тога се чини да је разлика у зидању зидова нове трпезарије настала због тога што они нису грађени истовремено. Закључак се сам намеће: најпре је зидано приземље, а затим, у XVIII веку, над обновљеним зидовима старе трпезарије, други мајстори, са другим схватањем градитељског заната, надзиђују спрат за нову трпезарију.

Стара трпезаријска зграда морала је бити приземна. Уосталом, највећи број трпезарија су приземне грађевине. Сигурно је да је у току свога дугог живота више пута страдала, а запис „покрих трпезарију у великој нужди“, највероватније се односи на једну од већих обнова.

Ипак, ово све је само вероватна претпоставка, а пуна истина моћи ће се открити тек кад буду извршена темељита истраживања. Па и тада ће се моћи сазнати само део онога што се збивало са старом манастирском трпезаријом у Пећкој патријаршији. Април—мај 1989. Београд, Сирогојно.

²⁵ Према резултатима испитивања аутора.

²⁶ О овоме више код: С. М. Ненадовић, *Осврт на начин зидања српских средњовековних споменика*, Зборник заштите споменика културе XV (1964) 55—56.

Où se trouvait l'ancien réfectoire au siège du Patriarcat de Peć?

RANKO FINDRIK

Au cours des années 1965 et 1966 furent effectuées des recherches assez vastes dans la cour du monastère qui abrite le siège du Patriarcat de Peć. A cette occasion furent mis au jour, entre autres, les vestiges des murs du rez-dechaussée d'un bâtiment assez important. Au commencement nous étions portés à croire qu'il s'agissait de l'ancien réfectoire. Par la suite, l'analyse des murs et de la structure du bâtiment, ainsi que des comparaisons avec les réfectoires connus, finirent par ébranler cette supposition, si bien que le problème reste en suspens. Les faits établis corroborent presque à égalité les deux suppositions.

Le rez-dechaussée du bâtiment comportait primitivement une seule pièce; plus tard il fut cloisonné par deux murs intérieurs qui le divisèrent en trois parties. Sur le mur nord subsistent les traces d'une porte et, sur les côtés extérieurs de tous les murs, à l'exception de celui du nord, de dressent des pilastres en guise de supports. Contre le mur occidental, à l'angle sud, se trouve une petite annexe, bien maçonnée, partie inférieure d'une fosse d'aisances. Sur le mur septentrional, du côté extérieur, contre le montant occidental de la porte, un support en pierre, — reste du pied d'un escalier. Au milieu du bâtiment, un cube en maçonnerie bien conservé a été mis au jour, présentant, sur sa surface supérieure, l'empreinte de la base d'une colonne. Au cours des fouilles ont été trouvés de nombreux vestiges des matériaux meubles. A quelques exceptions près, la grande majorité des objets mis au jour auraient difficilement pu appartenir au bâtiment où ils ont été trouvés. Le résultat le plus important des travaux de fouilles, c'est la découverte de nombreux fragments de la décoration peinte. Ce sont à la fois les seuls éléments qui aient pu faire partie du bâtiment. On en a trouvé à plusieurs endroits, tant à l'intérieur qu'à l'extérieur du bâtiment, mais les plus importants sont ceux qui ont été mis au jour dans la baie de la porte. Ils portent l'inscription qui autrefois figurait dans l'arc surmontant la porte et qui était écrite sur fond bleu foncé en caractères blancs.

Les pilastres étaient en tuf calcaire, des morceaux de brique étant encastrés par endroits. Il n'a pas été possible d'établir la hauteur des arcs qui reliaient les sommets des pilastres; on ne peut pas décrire d'une façon précise les baies des fenêtres non plus. Elles étaient vitrées par des transènes, étant donné qu'à l'intérieur de l'église plusieurs éclats de verre à vitre appartenant à des oculi ont été mis au jour.

En plus du rez-dechaussée, le bâtiment avait encore un étage au moins. C'est ce qu'on peut déduire du fait que les lieux d'aisances ne communiquaient pas avec le rez-dechaussée, si bien qu'ils ne pouvaient être utilisés qu'à l'étage. La base d'une colonne construite en maçonnerie et située au milieu du réfectoire témoigne à son tour qu'il s'agissait d'un bâtiment à plusieurs étages. Ses dimensions montrent qu'elle était prévue pour supporter le poids de plusieurs étages.

Il semble que ce bâtiment ne fût pas long feu dans sa forme primitive. Il ne tarda pas à être gravement endommagé. On dut l'abandonner, ce qui précipita sa ruine: les parties supérieures des murs finirent par s'écrouler. On en découvrit les vestiges tout autour du bâtiment — la couche d'éboulis, grosse, par endroits, de près de 70 centimètres, renferme une grande quantité de matériaux de construction calcinés: un incendie avait certainement ravagé ce bâtiment qui, après l'église, était le plus spacieux dans l'enclos du monastère.

Tout cela ne prouve pourtant pas que l'ancien réfectoire avait existé sur cet emplacement. Plusieurs faits l'indiquaient, tout d'abord, la méthode dont les murs et les fondations étaient bâtis, les dimensions du bâtiment, les vestiges de l'inscription surmontant la porte, les nombreux fragments de la décoration peinte et, enfin, l'endroit où il était construit: en effet, les réfectoires sont toujours situés tout près de l'entrée de l'église. Néanmoins, certains éléments mettent en doute cette supposition: l'existence, dans l'enclos du monastère, à un autre endroit, d'un autre réfectoire comportant une cuisine et l'absence de cuisine dans le bâtiment qui fait l'objet de la présente étude. On n'a pas pu établir l'existence d'une abside non plus, élément presque obligatoire d'un réfectoire. Enfin, la contiguïté des lieux d'aisances qui ne pourrait nullement être reliée à un réfectoire.

La plus grande confusion fut causée par la découverte d'une inscription dans la baie de la porte. Tout d'abord nous avions supposé qu'il s'agissait des vestiges de l'inscription de 1619, publiée par M. S. Milojević dans son récit de voyage de 1878 [Le Voyage à travers une partie de la vraie (vieille) Serbie]. Suivant Milojević, l'inscription figurait dans le réfectoire qui faisait partie du palais du patriarche; ce bâtiment était délaissé et décrépit dès le séjour de celui-ci au monastère. Ce qui nous avait fait penser qu'il s'agissait de l'inscription susmentionnée, ce sont le type et la couleur des caractères qui sont conformes à ceux des autres oeuvres de ce même peintre — Georges Mitrofanović, moine de Chilandar. En effet, il avait été établi que c'est précisément au cours de ces années-là que ce peintre exécutait les fresques dans l'église Saint-Dimitri qui fait partie du siège du patriarche à Peć.

Néanmoins, tout cela peut signifier qu'un réfectoire ne fût aménagé au rez-dechaussée du palais du patriarche que pendant un certain temps et que le bâtiment en question n'était nullement l'ancien réfectoire du monastère. Cette salle au rez-dechaussée du palais du patriarche aurait difficilement pu satisfaire les besoins de la communauté monacale de ce monastère important, d'autant moins que l'on n'a découvert rien qui puisse démontrer cette affectation du bâtiment.

Mais enfin, où se trouvait donc l'ancien réfectoire? La réponse à cette question a été trouvée dans l'analyse de ce qui subsiste d'un vieux bâtiment que la population des environs appe-

lait »ancien refectoire«. Ce bâtiment, incendié et complètement brûlé, fut démoli en 1947. Sa construction avait probablement commencé peu avant 1745, étant donné que sur une gravure, imprimée en 1745, on voit qu'il fut bâti dans l'esprit de l'architecture populaire et qu'à l'époque les travaux de construction n'étaient pas encore terminés. Il était situé à l'ouest de l'entrée principale de l'église.

En 1966, la mise au jour d'une partie des murs de la cave montra qu'il s'agissait d'un bâtiment beaucoup plus ancien, étant donné que les murs de la cave étaient reliés à d'autres qui sont plus anciens que ceux du narthex de l'église. Et cela ne peut signifier qu'une chose: le bâtiment abritant le réfectoire, qui fut construit au début de XVIIIe siècle, reposait sur les murs d'un bâtiment plus ancien.

C'est ce qui fut confirmé aussi par des analyses plus détaillées des dessins des murs et des photos de «l'ancien réfectoire» démoli. On aperçoit que les murs du rezdechaussée diffèrent de ceux de l'étage, ces der-

niers étant consolidés de tous côtés par des pièces de bois, ce qui constitue une caractéristique essentielle des murs pleins dans l'architecture populaire. Contrairement à ceux-ci, les murs du rezdechaussée ne comportent pas d'ossature de bois; visible.

Dans les édifices sacrés de vieille date, mais aussi dans les palais anciens, les murs n'étaient pas ossatures de la façon dont on le faisait dans l'architecture populaire et, si l'on avait recours à l'armature, celle-ci n'était jamais visible. Ce fait peut nous faire conclure que les murs du rezdechaussée et ceux de l'étage ne furent pas construits au même moment; il semble que le rezdechaussée eût été bâti beaucoup plus tôt et que c'est seulement au XVIIIe siècle que d'autres maçons aux conceptions différentes du métier aient ajouté, audessus des murs rénovés du rezdechaussée, un étage destiné à abriter un nouveau réfectoire. Les vestiges visibles du réfectoire précédent, primitif, furent recouverts par de nouvelles opérations de construction pour finir par être complètement écartés à notre époque.